

Никос ЧАУСИДИС

ВИЗАНТИСКИ НАТПИСИ НА ЕДНА ОДБРАМБЕНА КУЛА ОД СРЕДНОВЕКОВНИОТ ГРАД СКОПЈЕ

Клучни зборови: византиска епиграфика, средновековно Скопје, Скопско Кале, средновековни тврдини, Јустинијана Прима, Јустинијан, Комнени

Апстракт: Во статијата се претставени два денес загубени византиски натписи кои се презентирани во трудовите на петмина автори од XIX век. Се наоѓале на една кула т.е. порта од акрополата на средновековиот град Скопје. Според цртежот публикуван кај едниот од авторите, долниот натпис бил издлабен на квадерните камени блокови од кои таа била изградена, додека сосема нечитливите фрагменти од вториот биле изведени на тули вградени во нејзината фасада. Врз основа на двете досегапредложени читања на долниот натпис, станувало збор за ктиторски натпис во кој се воспевува подигањето на „новиот град“ од страна на византиски ктитор чие име не е зачувано. Врз основа на исказите на петте автори, се прави обид за точно определување на карактерот на објектот на кој биле поставени натписите (кула која воедно служела и како порта, денес целосно урната), како и неговата локација во рамки на скопскиот „Горни Град“ (на средината од внатрешниот североисточен „киклопски“ бедем). Врз основа на предложените датации на долниот натпис (крај на XI и XII век) и на бедемот на кој се наоѓал, се разгледуваат можните релации меѓу градежната кампања што тој ја воспевувал и фазите на градење и обновување на скопската тврдина. Во тој контекст се проценува уште еднаш веројатноста на двете теории за главната градежна фаза на „киклопскиот ѕид“ – „Јустинијановската“, според која таа би потекнувала од VI век н.е. и „Комненовската“ – од крајот на XI и XII век н.е.

Археолошките остатоци на средновековниот град Скопје се проучуваат речиси 150 години. Овие истражувања добија во интензитет по скопскиот земјотрес од 1963 г. после кој, поради големите оштетувања на одбрамбените бедеми и кули, на неговиот акропол т.е. „Горни Град“ (де-

нес познат како „Кале“) во текот на 1967-68 г. беа преземена први поопсежни археолошки ископувања. Оваа кампања главно беше насочена кон собирање податоци за конзервација и реставрација на деловите кои беа разурнати во наведената катастрофа. Резултатите од истражувањата, придружени со други релевантни факти и анализи, беа подетално презентирани од страна на професорот Иван Микулчиќ како дел од неговата монографија за античките и средновековните тврдини во Скопскиот регион.¹ Овие согледувања, проследени со одредени нови интерпретации, беа вклучени и во неговите монографии за средновековните и за античките градови во Македонија.² По пауза од цели четири децении, во 2007 г. започнаа нови интензивни археолошки ископувања на овој локалитет кои трааа до 2012 г. Како резултат на оваа кампања произлезе една археолошка изложба, придружена со мал каталог, на која беа претставени наодите откриени во првата година од истражувањето.³ Во 2016 г. беше публикувана и првата монографија која, и покрај тоа што дава некои глобални согледувања за развојот на „Горни Град“ и во средновековниот и доцносредновековниот (отомански) период, главно е фокусирана кон постарите (предисториски и антички) фази од животот на локалитетот.⁴ Во неа се најавени уште две монографии за овој локалитет, една посветена на неговата средновековна, а другата – на отоманската фаза, при што се наведува дека втората е веќе во фаза на печатење.⁵ Во 2018 г. е објавена монографија

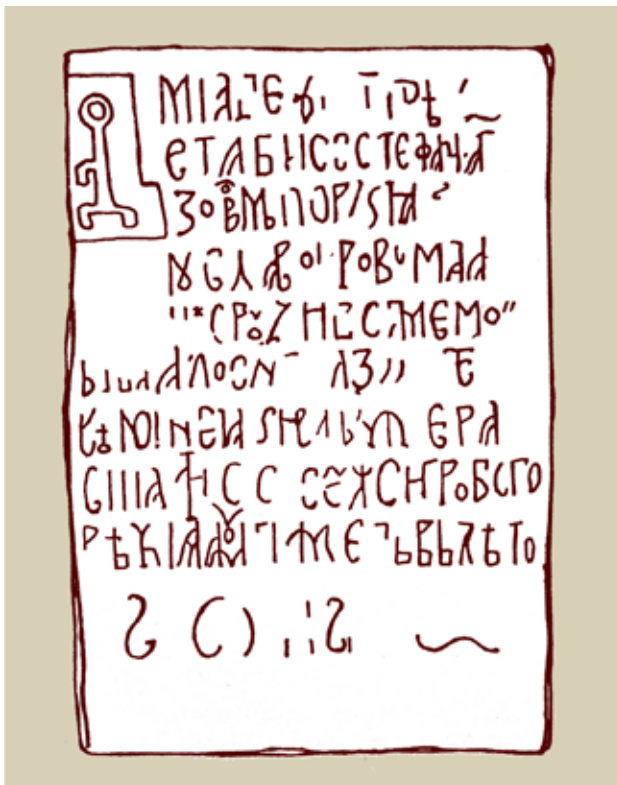
¹ Микулчиќ 1982, 118-129.

² Микулчиќ 1996, 298-309; Микулчиќ 1999, 352-355.

³ Митревски 2007.

⁴ Митревски 2016. Во оптек е и нешто постара верзија на монографијата, само на македонски јазик, со идентичен текстуален дел и речиси исти ликовни прилози (Митревски 2015).

⁵ Митревски 2016, 49 (до денес немаме информација

Сл. 1. Надгробен споменик на Стефан Прока, 1317 год., Скопје (Томовић 1974, 49 – бр. 26)

за средновековните христијански движни наоди од скопскиот регион во која се каталожки обработени и таквите наоди од „Горни Град“.⁶

Наместо очекуваните монографии за средновековните и отоманските фази на „Кале“ (секако најдоминантни во рамките на локалитетот), минатата година, во издание на Филозофскиот факултет во Скопје – главниот реализатор на последниве ископувања, се појави голема и луксузна монографија за историјата и културата на целиот скопски регион.⁷ Во неа, покрај уште три поглавја (за праисториските⁸ и античките периоди,⁹ како и за средновековната црковна уметност¹⁰) се најде и опширно поглавје посветено на средновековната политичка и културна историја на овој регион, со посебен акцент на средновековниот град Скопје и археолошките наоди откриени при неговите последни ископувања.¹¹ Наспроти очекуваното детално претставување на резултатите од ископувањата на средновековните фази на скопскиот „Горни Град“ се покажа дека и ова, како и останатите поглавја, има сосема поинаков карактер.

за објавувањето на овие публикации, барем не со најавените наслови „Средновековно кале“ и „Отоманско кале“).

⁶ Ивановска Велкоска 2018.

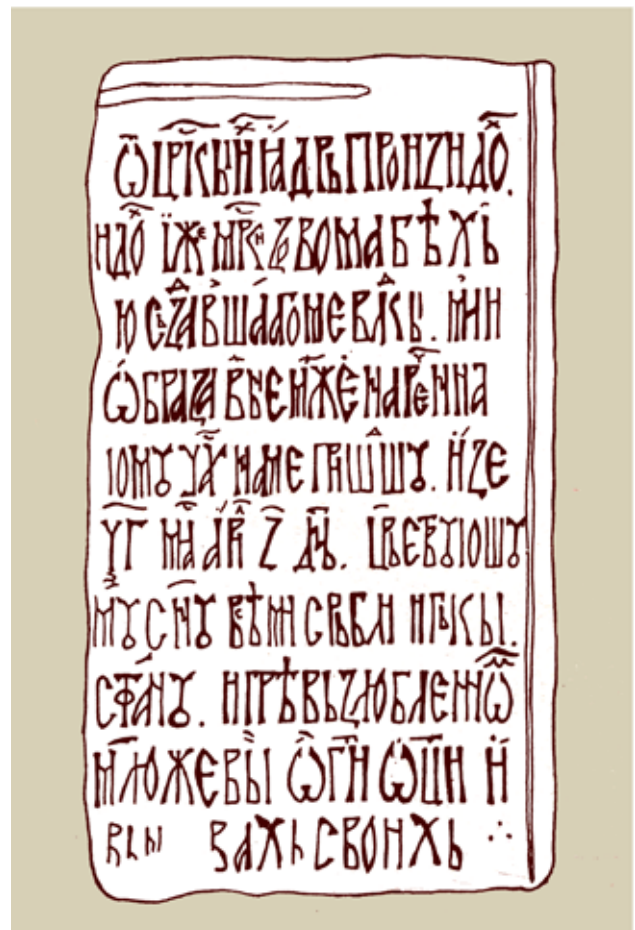
⁷ Дуев 2019.

⁸ Митревски 2019.

⁹ Лилчиќ Адамс 2019.

¹⁰ Димитрова 2019.

¹¹ Манева 2019.

Сл. 2. Надгробен споменик на монахиња, 1355 год., Скопје (Томовић 1974, 64 – бр. 45)

Во него се вклучени само дел од најинтересните движни наоди, но повеќе како илустрации на неговата наративна текстуална нишка конципирана како историски преглед базиран врз пишаните извори и постојните интерпретации, отколку како нови факти за нивно критичко преиспитување. Приложени се без детално претставување на археолошкиот контекст во кој се пронајдени и без можност за реферирање кон некој порелевантен научен труд, од едноставна причина што таков, според нашите сегашни информации, сè уште не е публикуван. Ова поглавје е уште една потврда за обратниот распоред на етапите од целиот проект (кој ги следи и другите големи археолошки проекти во нашава земја) според кој веднаш по ископувањата се преземаат разни форми на популаризирање на откритијата (реставрација на градбите, изложби, популарни изданија) без пред тоа да се публикува т.е. да се стави на увид и проверка пред стручната јавност основната археолошка граѓа (наоди, факти и документација) со научните сознанија и интерпретации врз кои би требало да се темелат сите овие форми на приопштување.¹²

¹² Монографијата е контрадикторна и на концепциско ниво. Првите три поглавја се пред сè археолошки,

+ Ἀδριανὸς μου δεσπότης ὁ Πλαντέας
 ὃς ἐ<μ>πλεως ὄν λαμπρότητος ἐ<ν> βίῳ
 ἐκ χρυσοῦ κύπελλον εἰργάσατό με.
 ἄλλ' ἠδέως πᾶς με κατέχων πίνε +

+ Адрианос Плантеас, мојот господар,
 кој беше полн со слава во животот,
 од злато мене, пехар, ме направи,
 а сега ти кој ме држиш пиј со сласт +

Сл. 3. Пехар за причесна со натпис, XII век, „Горни Град“ – Скопје
 (цртеж: Манева 2019, 383 – Сл. 99а; фотографија: Бабиќ 1984, 120)

Сепак, и покрај забелешките, мора да се каже дека посоченото поглавје ѝ приоѓа на темата сеопфатно и интердисциплинарно, низ еден умеренопопуларен публицистички пристап, нудејќи го досега најсеопфатниот историско-археолошки преглед на скопскиот регион во средниот век.¹³

Меѓу мноштвото наоди, во наведеното поглавје се претставени и три средновековни епиграфски споменици пронајдени на Скопскиот „Горни Град“ или неговата непосредна околина. Станува збор за две одамна откриени надгробни плочи кои се само споменати, без претставување на нивната содржина, па дури ни на старословенскиот јазик и писмо на кои се испишани. Првата (денес загубена), пронајдена на „Кале“ кон крајот на 19. век, е посветена на Стефан Проќа, веројатно заповедник на тврдината, кој починал 1317 г. (Сл. 1). Втората е откриена во денешната црква Св. Димитрија, употребена како сполија за поплочување на подот. Изворно стоела над гробот на некоја монахиња од царско потекло (можеби Марија Палеологова) која во 1355 г. била погребана во Скопје (Сл. 2).¹⁴ Многу подетално е претставен третиот натпис, изгравирани околу венецот од еден

а четвртото историскоуметничко. Според логичниот хронолошки след на периодите, по праисторијата, антиката и средниот век би требал да следи отоманскиот период но, наместо него, книгата завршува со уште едно средновековно поглавје (Димитрова 2019), овој пат тесно насочено кон уметноста, и тоа не целата средновековна уметност туку, речиси исклучиво, кон христијанскиот фрескоживопис и храмова архитектура, без достоинствена обработка на камената пластика, илуминираните ракописи и применетата уметност.

¹³ Подетален историски преглед на регионот: Бошковски 2009.

¹⁴ Манева 2019, 378, 379 (сл. 89, 90), 380, при што

позлатен пехар за причесна од XII век, откриен за време на ископувањата на „Кале“ во 1967-68 г., во кој се споменува работодавецот Андрианос Плентеас (Сл. 3).¹⁵ Не им е обратено достоинствено внимание и на неодамна публикуваните шеесетина сигнурани средновековни печати откриени на „Горни Град“ во текот на последните ископувања, датирани меѓу XI и XIV век.¹⁶

Во оваа прилика треба да се спомнат уште четири натписи од скопската тврдина, кои сметаме дека заслужуваа да го најдоа своето место во посочениот преглед. Првите два се истражени на фреските во цилиндричната североисточна кула од „киклопскиот ѕид“ (Сл. 5: 4), откриени во текот на ископувањата во 1967-68 г. и датирани во XII-XIII век: “[δέ]σης τοῦ] δούλου τοῦ θε(ο)ῦ / Ἰω(άννου) τοῦ Γραμ(μ)ατικοῦ ὁ δούλος τοῦ / ἁγίου Μηνᾶ” (Молба на работ Божји Јован Граматик, слуга на светиот Мина); “δ[έ]σης τοῦ δούλου τοῦ θε(ο)ῦ [...] ου τοῦ Δούκα” (Молба на работ Божји ... Дука) (Сл. 4).¹⁷ Прелиминарно е објавена и едната од споменатите новоткриени и непубликувани надгробни плочи чиј старословенски натпис не обавестува за смртта на Влатко „во деновите на Милош“ 1378 г., во шестиот индикт (најверојатно станува збор за севастрократорот Влатко од

споменува и други надгробни плочи откриени на „Кале“ во текот на последните ископувања, кои сè уште не биле публикувани; за двата натписи: Томовиќ 1974, 48, 49 (бр. 26), 64 (бр. 45); Бошковски 2009, 203, 211, 212, со приложена литература.

¹⁵ Манева 2019, 387 (Сл. 99, 99а), 392, 393, со приложена литература; Rhoby 2011а, 71, 72 (кај претходната авторка цитирано како “Rhoby, A. 2013”).

¹⁶ Mihajlovski 2012; подетална и посеопфатна публикација: Mihajlovski 2016.

¹⁷ Суботиќ 2015, 32-34.

дворската фамилија Паскачи).¹⁸ За четвртиот натпис имаме посредни информации приложени кај Ј. Хаџи Васиљевиќ, преземени од весникот „Напредак“ бр. 86 од 1865 г., во кој се споменува слабо читлив натпис лоциран над градската порта од страната на Вардар, кој бил тргнат оттаму од страна на локалниот кајмакам.¹⁹ Како локација на оваа плоча можат да се наведат три градски порти ориентирани кон реката Вардар: јужната порта на внатрешниот бедем (Сл. 5: 15); - портата на надворешниот бедем, која се наоѓа на седумдесетина метри западно од неа (Сл. 5: 16);²⁰ - порта која била лоцирана северозападно од втората, кај „водената кула“ (Сл. 5: 18).²¹

Но и во овој последен монографски приказ на средновековно Скопје повторно, како и кај другите современи истражувачи на „Горни Град“, не го најдоа своето место два други значајни натписи кои се наоѓале на неговото обидје (Сл. 11). Тоа беше повод, по молк од повеќе од стотина години, во овој труд повторно да се претстават пред нашата научна јавност овие сосема заборавени и во меѓувреме уништени наоди, со обид за откривање на местото на кое стоеле, времето и контекстот на нивното поставување, како и глобалните импликации што тие ги имаат во однос на изгледот и хронологијата на фортификациските елементи на средновековно Скопје.²²

¹⁸ Džidrova 2016.

¹⁹ „Како се овде за тим иде, да се све уништи што је србско, сад ћу вам казати. Више врата градских од вардарске стране у вису, била је плоча са србским натписом од времена србских краљева и царева. Овај надпис, које због даљине, које због старости слабо се читати могао. Сад, пак, те плоче не има. Каимакам ју је дигао, и сад јој се само место знаде.“ Овој цитат Ј. Хаџивасиљевиќ го дополнува со уште неколку информации, неприложувајќи го изворот од кој ги добил: „На спољашњем градском зиду, према Вардару, постојала је велика капија све до 1865 г., односно, до те се године служило том капијом. Над том капијом стојала је узидана бела, мраморна плоча са словенским натписом. Тај је натпис српско становништво у Скопљу читало: да је овај град оправио цар Стефан Урош. Поменуте године, турске су власти ову плочу скинуле с капије, и ње је брзо нестало.“ (Хаџи Васиљевиќ 1930, 128, 129).

²⁰ Овие две порти се денес целосно реставрирани, но прилично хипотетично, врз основа на сосема мали зачувани делови од долните зони на нивните довратници.

²¹ Оваа порта засега не е археолошки потврдена, иако нејзината позиција може јасно да се определи врз основа на пишаните извори и „водената кула“ која е до денес зачувана: „... пирге поред Водџнихъ вратъ“ (Бошковски 2009, 203); прилично слободни и недоволно аргументирани хипотези за нејзината датација: Иљов 2003, 328, 329.

²² Во претходните години нашата преокупација со

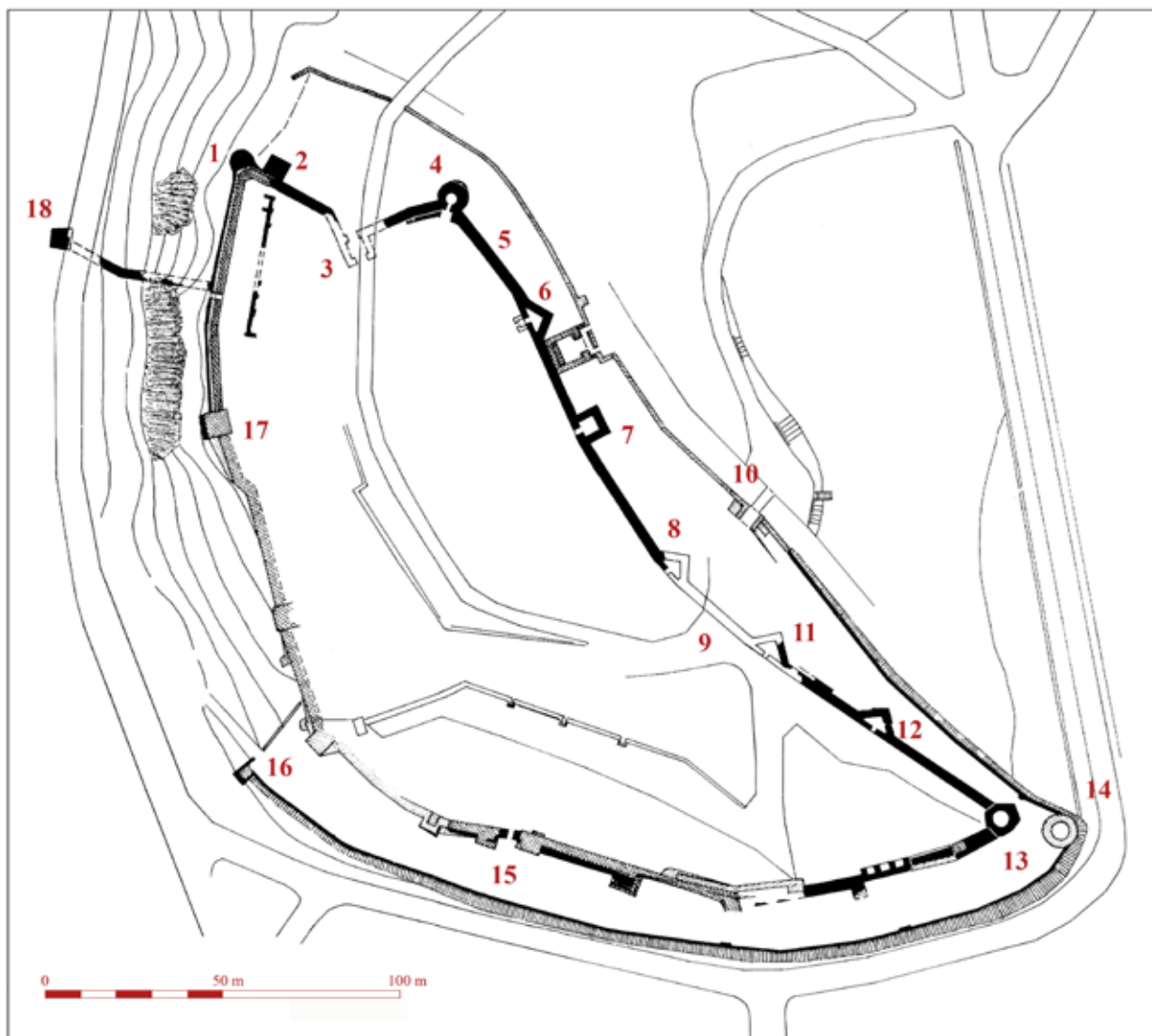

Сл. 4: а, б. Натписи од фреските во кружната кула од скопскиот „Горни Град“, XII-XIII век (Суботиќ 2015, 33)

1. Натписите од обидјето на скопскиот „Горни Град“ кај досегашните истражувачи

Во пет публикации од XIX. век се објавени информации за постоење на натпис или натписи испишани на обидјето, или на некоја од портите или кулите на скопскиот акропол. Со оглед на тоа што овие натписи денес веќе не постојат, а не се знае ни точната локација на која се наоѓале, нивното проучување се решивме да го започнеме со детално претставување на фактите наведени во овие публикации, фокусирајќи се кон секој, дури и најмаргинален податок наведен во нив. Затоа се решивме најпрво да ги презентираме интегрално пасусите кои се однесуваат на посочените наоди,

Скопскиот „Горни Град“ беше насочена пред сè кон негово заживување, како дел од современото урбано ткиво на Скопје и доближување кон пошироката јавност. Во текот на 2000 г. е објавена дигиталната монографија „Македонски древности“ во која е поместено поглавје за средновековниот град Скопје, со план на фазите на тврдината, движните археолошки наоди и местоположбата на неговите цркви (Чаусидис 2000а). Истата година, во дневниот вестик „Утрински весник“ се објавени десетина поголеми написи посветени на старите објекти во градот, меѓу другото на тврдината т.е. „Горни Град“, со препораки за нејзино заживување (Чаусидис 2000с), на локациите на средновековните цркви (Чаусидис 2000d) и Камениот мост (Чаусидис 2000b). Како стручен раководител на проектот „Ревитализација на Стариот град – Старата чаршија во Скопје“ (во организација на „НИК Лист,“ и „Про Медиа“), во текот на 2001 г. се организирани бројни активности (работилници, анкети, обуки) насочени кон заживување на старото јадро на Скопје (Трајковиќ 2003; Чаусидис 2003). Во рамки на проектот, пред старите објекти беа поставени информативни табли, меѓу другото и една пред источниот влез на паркот под Скопската тврдина на која, освен видливите бедеми на „Горни Град“, беше означена и трасата на бедемите на „Долни Град“. Во рамки на нашата монографија за проектот „Скопје 2014“ се најде и поглавје во кое беа критички обработени разни негативни аспекти поврзани со реставрацијата и ревитализацијата на „Кале“: нестручноста, нетранспарентноста и злоупотребата во политички цели (Чаусидис 2013, 87-96).

Сл. 5. План на скопскиот „Горни Град“ со фазите на градење (Микулчиќ 1982, Сл. 66)

по што ќе следи нивен превод, толкување на сите тамуприсутни факти и искази, а потоа и извлекување на можните претпоставки и консеквенции кои од нив произлегуваат.²³

а) Johann Georg von Hahn (1858 г.)

Ј. Г. von Hahn е австриски дипломат, правник и филолог кој при своите патувања низ Балканот, реализирани во 1858 г., престојувал и во Скопје.²⁴ При тоа евидентирал натпис кој, според местото на кое се наоѓал (високо над главната порта на тврдината), може да се идентификува со натписот т.е. натписите опишани кај останатите долучитирани истражувачи. Несовпаѓањето на буквите со кои бил испишан (словенски наместо старогрчки)

може да се должи на погрешната идентификација на Хан, поради нивната оштетеност и големата височина на која се наоѓале.

„Auf unsere Frage nach Inschriften zeigte uns der Festungscommandant eine rohe Inscription aus schuhlangen, aber halbverwischten slavischen Lettern über dem Haupteingangsthore. Wir konnten dieselbe von unten aus nicht entziffern, und eine Leiter, welche bis zu ihnen reichte, war nicht aufzutreiben. Aus demselben Grunde konnten wir auch römischen Lettern, vermuthlich ein Grabstein, nicht copiren.“²⁵

„На нашето прашање за натписите, заповедникот на тврдината ни покажа еден груб надпис во должина на чевел, но со дополу избришани словенски букви, над главната порта. Не можевме оддолу да ги дешифрираме буквите, а не беше најдена ни скала која би досегнала до нив. Поради истата причина не можевме да ги ископираме

²³ Позната ни се само две современи публикации во кои се презентирани овие натписи (Rhoby 2011b; Rhoby 2014), на кои ќе се осврнеме подолу.

²⁴ Матковски 1992, 257.

²⁵ von Hahn 2020, (15) 108.

и латинските букви, веројатно од еден надгробен споменик.²⁶

Од приложениот пасус може да се согледа дека натписот се наоѓал високо над главната порта на скопскиот акропол (Akropolis von Skopia), бил испишан со слабо зачувани словенски букви (што не соодветствува на останатите известувања) при што, споредено со нив, наведеното определување (aus schuhlangen) веројатно се однесувало на височината на буквите (25-30 цм). Последната реченица очевидно се однесува на латински натпис од некоја постара сполија, што упатува на тоа дека се работи за „киклопскиот бедем“ на кој и денес се присутни разни камени блокови од римскиот период, некои од нив и со латински натписи.

б) Фридрих Кенер (1875 г.)

F. Kenner е австриски археолог, член на Виенската академија на науките и директор на Виенскиот нумизматички кабинет, чија што главна специјалност била римската нумизматика. Во посочената статија тој презентира неколку антички камени натписи од долината на Вардар покрај кои, накратко, се осврнува и на некои натписи од скопскиот акропол (Сл. 6):

„Herr Lippich erwähnt überdies einer Inschrift auf der inneren Festungsmauer von Skopia oberhalb des alten vermauerten Thores, welche über mehrere Quadern hin eingemeißelt, nach seiner Abschrift die Charaktere zeigt (обид за читање на натписот, види слика). Die senkrechten Trennungsstriche bezeichnen hier nicht neue Zeilen, sondern die Fugen der Quadern. — Im nordwestlichen Eckthurm des Castelles von Skopia ist eine Tafel eingemauert, welche feine, wie es scheint serbische Charaktere enthält, die aber von unten nicht zu lesen sind.“²⁷

„Господинот Липич исто така споменува натпис на внатрешниот ѕид од тврдината Скопје, над

²⁶ Во публикацијата на Матковски е наведен македонски превод на овој пасус кој се разликува од горе-приложениот германски оригинал (особено во последната реченица), веројатно поради тоа што е изведен според некое друго издание на делото: „На прашањето во врска со натписите, командантот на тврдината ни покажа една груба инскрипција над, главната влезна порта со словенски букви, долги колку чевел и речиси половината избришани. Ние, буквите оздола не можевме да ги одгатнеме, а не можеше да се најде некоја скала која би достигнала до нив. Од истите причини не можевме да ископираме и еден натпис, кој се наоѓаше лево од главната порта на надворешниот ѕид на тврдината, кој беше наопаку вграден во темна камена плоча во осум до девет редови со убави римски букви, веројатно некоја надгробна плоча.“ (Матковски 1992, 267).

²⁷ Kenner 1875, 276.

Herr Lippich erwähnt überdies einer Inschrift auf der inneren Festungsmauer von Skopia oberhalb des alten vermauerten Thores, welche über mehrere Quadern hin eingemeißelt, nach seiner Abschrift die Charaktere zeigt: ΝΓΑΝ | ΝΙΝΝΗΘΡΩΠΗ* | ΘΑΥΠΙΑΣΕΙΤΡΑ | ΕΠΙΛΗΚ' ΗΠΩ | Α. ΘΑΥΗΘ ΓΟ | ΖωΔΗΓΗΓ. Die senkrechten Trennungsstriche bezeichnen hier nicht neue Zeilen, sondern die Fugen der Quadern. — Im nordwestlichen Eckthurm des Castelles von Skopia ist eine Tafel eingemauert, welche feine, wie es scheint serbische Charaktere enthält, die aber von unten nicht zu lesen sind.

Сл. 6: Kenner 1875, 276.

старата засидана порта (vermauerten Thores) кој е издлабен долж неколку блокови и кој, според неговиот препис, ги покажува следните знаци [види Сл. 6]. Вертикалните разделни линии тука не означуваат нови редови туку споевите на блоковите, а кои е невозможно да се прочитаат оддолу. Во северозападната аголна кула на тврдината во Скопје е всидана една плоча на која се чини дека се содржани фини (нежни/тенки/плитки) српски букви кои не можат да се прочитаат оддолу.“

За нашево истражување е важен и почетниот пасус на истата статија од кој се дознава кој, кога и како ги прибрал податоците за овие написи:

„Der k. und k. Consul in Priserend, Herr Lippich, traf auf einer im Jahre 1874 vorgenommenen Rundreise in den Orten Scopia (Üsküb) und Köprili alte Inschriftsteine, welche noch nicht mitgetheilt wurden. Facsimilirte Abschriften derselben übersendete er an Sc. Excellenz den Herrn Minister des kaiserlichen Hauses und des Aeussern, Grafen Julius Andrassy, der sie Sr. Excellenz dem Herrn Oberstkämmerer FZM. Grafen Folliot de Crenneville übergab; durch diesen wurden sie dem k. k. Münz- und Antiken Cabinet mitgetheilt.“²⁸

„Господинот Липич, [царско-кралскиот] конзул во Призрен, на своето обиколно патување низ местата Скопје [Scopia, Üsküb] и Велес [Köpril] во 1874 г. се сретнал со стари натписи [испишани] на камења кои до сега никој ги нема спомнато. Нивните факсимилни преписи ги испратил на неговата екселенција министерот на министерството за надворешни работи, грофот Julius Andrassy, кој ги предал на генералот на артилеријата и инфантеријата. Грофот Folliot de Crenneville, пак, ги предал во Münz- und Antiken Cabinet [во Виена].“

Од двата пасуси може да се заклучи дека F. Kenner лично не го посетил локалитетот и немал непосреден увид во натписот, туку приложените факти ги наведува според факсимилни преписи (кои секако биле придружени и со текстуални информации) изработени од господинот Lippich при неговата посета на Скопје во 1874 г.²⁹ Вториот за-

²⁸ Kenner 1875, 271.

²⁹ Станува збор за F. Lippich, австроунгарски конзул

We may now turn to an examination of the Byzantine antiquities of Skopia itself. That the original walls of the Akropolis are of Byzantine date appears from an inscription in large tilework letters on the upper part of the inner wall to the left of the main entrance. This inscription in its present state is extremely difficult to decipher. I was able, however, to make out a few fragments, sufficient to show its Byzantine origin—

ΚΑΝΘ
[Η ΝΕΑΝ//ΜΗ | ΑΝΘΡΩΠΟΙΣ////] [ΑΣ ΗΓΕΙΣ ΔΕ ΤΙΣ ΗΓΕ]

The impression given by these fragments is that they formed part of a Byzantine inscription of the usual bombastic style, examples of which are to be seen in the inscription recording the erection of a tower at Durazzo by Theodore Ducas Comnenos,^b and in another, written in large characters of the same ceramic construction on the outside of the old cathedral-church of Hagia Sophia, at Ochrida.^c The walls themselves of the Akropolis are in their older portion formed of large square stones, framed, as it were, with tiles; a Byzantine form of construc-

tion, of which a good example may be seen in the great tenth century church of St. Luke's, at Styri, in Greece, and of which there are many later examples amongst the Slavonic buildings of Skopia and the surrounding regions.^a

Сл. 7: Evans 1885, 146, 147.

клучок е дека натписот бил издлабен на неколку квадери блокови поставени хоризонтално еден до друг, споени со рамни и вертикални фуги. Врз основа на вертикалните цртчки поместени меѓу буквите може да се заклучи дека се работело за најмалку 6 блокови (Сл. 6). Третиот заклучок е дека натписот се наоѓал над старата засидана порта и тоа мошне високо, поради што буквите што го сочинувале не можеле да се прочитаат оддолу. На крајот од пасусот се споменува и друга плоча со „српски“ (= старословенски?) натпис, исто така нечитлив, лоциран на северозападната аголна кула од тврдината кој, поради отсуство на какви било други информации, нема да биде предмет на ова истражување. Не е исклучено да се работи за горепосочената надгробна плоча на Стефан Проќа која, според употребеното писмо, локација, време на откривање и степен на зачуваност, соодветствува на овој наод (Сл. 1).³⁰

(со словенечко потекло) кој оваа функција ја извршувал во Призрен и во Скадар (Чубриловиќ 1978).

³⁰ Според денешните сознанија, скопската тврдина има две северозападни кули – една кружна (Сл. 5: 1) и една четириаголна, лоцирана веднаш до неа, обете денес зачувани во темели (Сл. 5: 2). Посочениот исказ не може да се однесува ниту на една од нив бидејќи ја немаат височината која би можела да го оневозможи читањето на натписот (за овие кули: Микулчиќ 1982, 122; Митревски 2016, 34). Таква теоретска можност (иако малку веројатна) сепак постои, доколку се прифати опцијата дека, за време на посетата на F. Lippich, овие кули (поверојано втората) биле зачувани во значително поголема височина од денешната. Според третата можност, која ни се чини најверојатна, натписот би се наоѓал на североисточната кружна кула од „кик-

в) Артур Џон Еванс (1885 г.)

Прочуениот англиски археолог престојувал во Скопје во 1885 г. или нешто пред тоа, во рамките на својата експедиција низ западните и централните области на Балканот, за време на која посетил и бројни други локалитети во Македонија. При престојот во Скопје и во неговата тврдина ги документирал и натписите кои се предмет на нашево истражување (Сл. 7).

“We may now turn to an examination of the Byzantine antiquities of Skopia itself. That the original walls of the Akropolis are of Byzantine date appears from an inscription in large tilework letters on the upper part of the inner wall to the left of the main entrance.

This inscription in its present state is extremely difficult to decipher. I was able, however, to make out a few fragments, sufficient to show its Byzantine origin –

ΚΑΝΘ
[Η ΝΕΑΝ//ΜΗ ΑΝΘΡΩΠΟΙΣ////] [ΑΣ ΗΓΕΙΣ ΔΕ ΤΙΩ ΗΓΕ]

The impression given by these fragments is that they formed part of a Byzantine inscription of the usual bombastic style, examples of which are to be seen in the inscription recording the erection of a tower at Durazzo by Theodore Ducas Comnenos, and in another, written in large characters of the same ceramic construction on the outside of the old cathedral church of Hagia Sophia, at Ochrida. The walls themselves of the Akropolis are in their older portion formed of large square stones, framed, as it were, with tiles; a Byzantine form of construction of which a good example may be seen in the great tenth century church of St. Luke's, at Styri, in Greece, and of which there are many later examples amongst the Slavonic buildings of Skopia and the surrounding regions.”³¹

„Сега можеме да преминеме кон истражувањето на византиските древности во самото Скопје. Дека оригиналните сидови на Акрополата се однесуваат на византиската епоха се гледа од натписот со големи „tilework“ [на/од плочи изработени?] букви на горниот дел од внатрешниот сид,

лиопскиот ѕид“ која е исто така аголна и лоцирана во северозападниот дел од тврдината (Сл. 5: 4), но овој пат и со значителна височина (над 9 м.) која би можела да ја оправда нечитливоста на натписот.

³¹ Evans 1885, 146, 147.

Сл. 8. Споредба на опусите на сидање (според А. Еванс): а. Хосиос Лукас во Стيري, X век (Hosios Loukas 2020); б. Четириаголна кула на „киклопскиот бедем“ од скопскиот „Горни Град“ (фотографија – Никос Чаусидис)

лево од главниот влез. Овој натпис, во неговата сегашна состојба е исклучително тешко да се дешифрира. Сепак, јас успеав да распознаам неколку делови, доволни за да се покаже неговото византиско потекло – (види Сл. 7).

Од овие фрагменти се добива впечаток дека тие составувале дел од византиски натпис во вообичаениот бомбастичен [надмен, високопарен] стил, за кој како пример може да се земе натписот кој го опишува издигањето на кулата во Durazzo [Драч] од страна на Дука Комнен, и друг, испишан со големи букви, во иста керамичка конструкција, на надворешната страна од катедралната црква Света Софија во Охрид. Самите сидови на Акрополата, во нејзиниот стар дел, се сложени од големи квадратни камења, би рекле, обрамени со плочи; добар пример за византискиот облик на нивната конструкција може да се види во големата црква, од десеттиот век, на Св. Лука во Стيري во Грција и многу други подоцнежни примери кои се среќаваат меѓу словенските градби во Скопје и околните региони.“

Од овие пасуси може да се заклучи дека А. Еванс имал личен увид во посочениот натпис, поради што добиваат повисока научна вредност и фактите што ги наведува. Сепак, и покрај непосредниот увид, не може да се каже дека тој ни оставил доволен број и доволно прецизни информации за него. Првите недоумици ги предизвикува локацијата на натписот кој, според неговите зборови, се наоѓа на горниот дел од **внатрешниот сид**, лево од главниот влез (во акрополата). Доколку се согласиме со фактот дека главниот влез

е источната порта (од отоманскиот период) која е зачувана до денес (Сл. 5: 10; Сл. 17), тогаш следи дека натписот се наоѓал зад неа и блиску до неа, најверојатно на т.н. „киклопски сид“ кој навистина може да го носи епитетот „внатрешен“ (Сл. 5: 4 – 9, 11 – 13). Во прилог на последниот факт би одел опусот на сидање на тој сид од големи квадратни камења, нивното обиколување со помали плочки и особено посочената аналогија на ваквиот опус на сидање со оној на црквата Св. Лука во Стيري кој со своите големи мазни камени блокови обиколени со хоризонтални тули прилично соодветствува на опусот на градење на „киклопскиот сид“ (Сл. 8: а спореди со б). Втората енигма е исказот „**лево од главниот влез**“, односно дали во определувањето на овој ориентир Еванс го имал предвид својот поглед кон портата од нејзината внатрешна или од надворешната страна, при што втората опција ни се чини поверојатна поради употребата на терминот *влез* (entrance) а не *излез* (exit). Во првиот случај натписот би требало да се лоцира северно од портата, каде што и денес постои „киклопскиот сид“ (Сл. 5: 7, 8), додека во вториот – јужно од неа, каде што денес не постои никакво обидје коешто би можело да го носи епитетот „внатрешно“ (негови археолошки откопани темели Сл. 5: 11, 12). Третата енигма е дали **натписот се наоѓал на самиот внатрешен бедем или на некоја од неговите кули**. Од приложено-то читање на натписот може да се заклучи дека во време на посетата, тој бил во два реда, при што од горниот бил зачуван (или читлив) сосема мал дел (“КАНС”). Поставувањето на овие букви над сре-

326. (17).
 Ν Ε Α Ν
 Ι Λ Ι Ν Λ Η Θ Ρ Ω Π
 Θ Α Υ Π Ξ Ε Ι Γ Ρ Α
 Ε Π Υ Η Κ ' Ι Π Π Ω
 Α . Δ Α Υ Η Ο Γ Ο
 Ζ Ω Δ Ε Η Γ Ε .

Αὕτη ἡ δυσανάγνωστος ἐπιγραφή εὐρέθη ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου τῶν Σκοπίων ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας τετειχισμένης θύρας καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Kenner τελευταία. Ἐν δὲ τῷ ΝΔ μέρει τοῦ γωνιαίου πύργου τοῦ φρουρίου ὑπάρχει πλάξ ἐντετοιχισμένη, ἣτις περιέχει καθαρὰ Σερβικὰ γράμματα, ἅπερ κάτωθεν δὲν δύνανται ν' ἀναγνωσθῶσιν.

Ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν Σκοπίων ἀνέγραψεν ὁ Mommsen καὶ μίαν εὐρεθείσαν ἐν τῇ νέᾳ μητροπολιτικῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τῶν Σκοπίων κειμένου Κουμανόβου.

Сл. 9: Δήμιτσα 1896, 355.

дишниот дел од долниот ред покажува дека тие припаѓале на средишниот дел од горниот ред (Сл. 7). Последната енигма ја предизвикува Евансовата сентенција **inscription in large tilework letters** која буквално значи *натпис од големи букви изведени од или на плочи*, на која ќе се осврнеме во рамките на компаративната анализа на сите достапни факти.

г) Маргарит Ѓорѓи Димица (1896 г.)

Истите натписи ги публикувал и овој знаменит историчар и филолог, по потекло од Охрид, и тоа во првиот том на својата монографија за епиграфските и другите антички камени споменици од Македонија (Сл. 9).

“Αὕτη ἡ δυσανάγνωστος ἐπιγραφή εὐρέθη ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου τῶν Σκοπίων ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας τετειχισμένης θύρας καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Kenner τελευταία. Ἐν δὲ τῷ ΝΔ μέρει τοῦ γωνιαίου πύργου τοῦ φρουρίου ὑπάρχει πλάξ ἐντετοιχισμένη, ἣτις περιέχει καθαρὰ Σερβικὰ γράμματα, ἅπερ κάτωθεν δὲν δύνανται ν' ἀναγνωσθῶσιν. Ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν Σκοπίων ἀνέγραψεν ὁ Mommsen καὶ μίαν εὐρεθείσαν ἐν τῇ νέᾳ μητροπολιτικῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τῶν Σκοπίων κειμένου Κουμανόβου.”³²

„Овој нечитлив натпис е пронајден внатре во ѕидовите на тврдината Скопје, над старата засида на порта, и неодамна е публикуван од Кенер. На југозападниот дел од аголната кула на тврдината се наоѓа всидана плоча која содржи чисти српски букви коишто не можат да се прочитаат оддолу. Меѓу натписите од Скопје Момзен впишал (или вброил) и еден [натпис којшто бил] пронајден во новата митрополитска црква во Куманово, кое лежи на исток од Скопје.”³³

³² Δήμιτσα 1896, 355 – бр. 326 (17).

³³ Последнава реченица се однесува на други натписи, од античкиот период, кои не ја допираат нашата тема.

Овој пасус за нас нема поголемо значење бидејќи, најверојатно, не е резултат на непосреден увид во наодот туку, на преземање на погорепретставените податоци од F. Kenner. На тоа укажува и присуството на истите букви како кај посочениот автор (и тоа во истиот формат), со таа разлика што Димица го дели натписот на шест редови, наспроти јасните укажувања на Kenner дека вертикалните цртички тука

не ги означуваат редовите на кои е тој поделен, туку одделните блокови на кои е издлабен (Сл. 9 спореди со Сл. 6).

д) Павел Николаевич Миљуков (1898 г.)

П. Н. Миљуков го посетил Скопје во рамките на една научна експедиција низ Македонија реализирана во 1898 г. Таа главно се состоела од посета и документирање (преку описи, цртежи, планови и фотографии) на цркви и манастири со нивната архитектура, живописот и ракописните книги, како и на античките и средновековните епиграфски споменци од регионот. Во скопската област, покрај самиот град, тие ги посетиле и околните цркви и манастири.³⁴ Во трудот произлезен од оваа експедиција тој, меѓу другото, го претставува и натписот што е предмет на нашево истражување (Сл. 10):

„VII. Скопье. Надпись на башнѣ акрополя (...).

Въ Скопье обращено было вниманіе на надпись на башнѣ Скопскаго акрополя, которую предыдущимъ изслѣдователямъ не удавалось прочесть. (См. искаженния изданія у Эванса и Димицы). Надпись эта выдолблена на массивныхъ камняхъ, изъ которыхъ сложена башня. Съ помощью разныхъ приспособленій намъ удалось помѣститься почти на высотѣ надписи;

Рис. 52. Надписи на башнѣ древней цитадели. Скопье.

отсюда чтение далось легко, хотя самая надпись оказалась очень пострадавшей, - и именно въ

³⁴ Макушин и Трибунский 2001, 198, 199; Миљуков 1991, 125-135. Покрај Миљуков, во тимот се наоѓале и Ф. И. Успенский, како и М. И. Ростовцев, вториот како специјалист по епиграфика кој бил задолжен за истражување на античните натписи евидентирани во текот на експедицијата (Макушин и Трибунский 2001, 198, 199); за откритијата во охридско-преспанскиот регион: Битракова Грозданова и Маленко 2009.

самых интересных своих частях, где помещалось собственное имя (см. верхнюю строчку вышеприведенного рисунка).

Выше на той же башне имется несколько кирпичных плиток с буквами, тоже составлявших надпись. Читаются только отдельные буквы (см. нижнюю строчку рисунка № 52):

ω ... ρβα ... κλησ...³⁵

„VII. Скопје. Натпис на кулата од акрополата (...)

Во Скопје било обратено внимание на натписот на една кула од Скопската акропола, кој претходните истражувачи не успеале да го прочитаат (види ги исказите на Еванс и Димица). Овој натпис е издлабен на масивни камења од кои е сложена кулата. Со помош на разни направи ни успеа да се сместиме речиси на висината на натписот; [приложен цртеж на натписот со следната сигнатура]: Сл. 52. Натписи на кулата на древната цитадела. Скопје.) од таму, читањето на натписот ни успеа лесно, иако самиот натпис се покажа како мошне оштетен, и тоа токму во неговите најинтересни делови каде било сместено личното име

+ νέαν πόλιν, ἀνθρώπη, θαυμάζεις, βλέπων, καὶ τερπνόν ὄψαιμα (sic VM, ὄψαιμα?) κ(οι)νοῦ(?) Ρο(μαίων?) ... Ζητεῖς δε, τίς ἦγε(ιρε?)..

(спореди со горниот ред на приложениот цртеж).

Погоре на истата кула се наоѓаат неколку керамички плочи со букви кои исто така составуваат натпис. Се читаат само одделни букви.

ω ... ρβα ... κλησ... “

Податоците што ги претставува последниов истражувач главно ги потврдуваат фактите изложени кај претходните, но нудат и нови кои не се совпаѓаат со нив. Во секој случај тие значително ја зголемуваат научната вредност на документираните натписи. За жал и овој автор не дава информации (во овој случај дури ни приближни) за нивната локација т.е. позицијата на кулата на која тие се наоѓале. Но, за среќа, наспроти останатите истражувачи тој, „со помош на разни направи“ (претпоставуваме скеле, висење обесен на јаже), успева да исчита голем дел од долниот ред, како и одделни букви од горниот при што, за прв пат, приложува и техничка документација во вид на цртеж на кој е јасно документирана формата на буквите и обликот на камените и керамичките површини на кои тие биле испишани (Сл. 11).

³⁵ Милуковъ 1899, 127, 128 (Рис. 52).

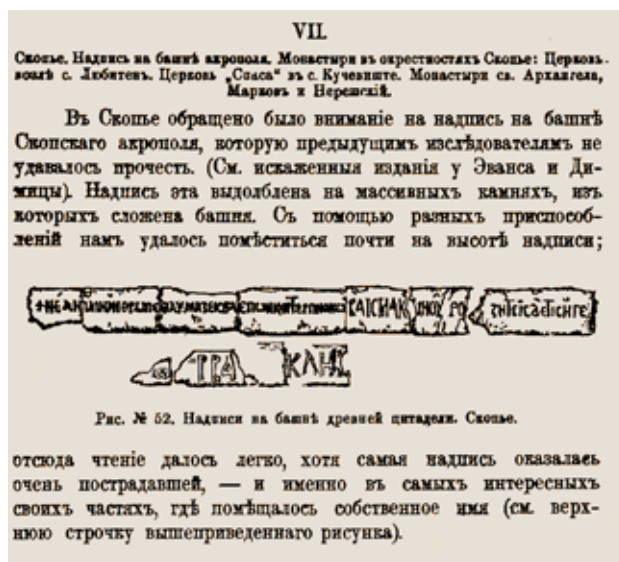
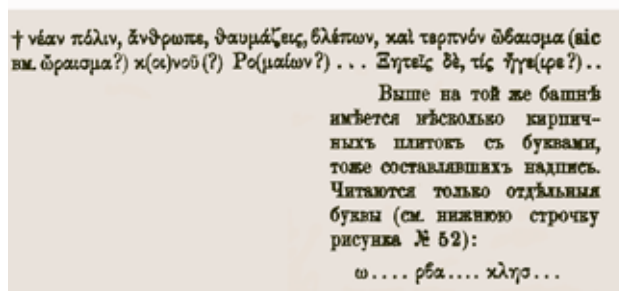

Рис. № 52. Надписи на башнѣ древнѣ цитадели. Скопје.

откуда чтение далось легко, хотя самая надпись оказалась очень пострадавшей, — и именно в самых интересных своих частях, где помещалось собственное имя (см. верхнюю строчку вышеприведенного рисунка).

Сл. 10: Милуковъ 1899, 127, 128.

2. Анализа на податоците

Во ова поглавје ќе ги издвоиме од приложениите публикации сите информации релевантни за нашата тема, ќе ги споредиме најпрво меѓусебе, а потоа и со нашите денешни сознанија за топографијата, градежните елементи и фазите од егзистирањето на скопскиот „Горни Град“. Врз основа на тоа ќе се обидеме да ја лоцираме градбата на која се наоѓале претставените натписи и да ги изведеме другите заклучоци и консеквенции од спроведените споредби. Анализата ја организираме врз основа на одделните факти т.е. сознанија што ги наметнуваат информациите од претставените публикации.

а) Натписите се наоѓале на едната од кулите или портите на внатрешниот бедем од скопскиот „Горни Град“

Поставеноста на натписите на едната од одбрамбените кули се базира врз експлицитниот исказ на Милуков кој го сметаме за порелевантен од останатите автори кои овој податок воопшто не го спомнуваат. Ваквиот наш став се должи на непосредното присуство на овој истражувач на локалитетот, на создавањето „специфични приспособувања“ за негово читање и документирање и, особено, поради приложената визуелна доку-

Сл. 11. Натписи од кулата-порта на скопскиот „Горни Град“ (Миљуковъ 1899, 127 – Рис. 52)

ментација која во форма на прилично прецизен технички цртеж ја отсликува неговата тогашна состојба (Сл. 11). Но, наспроти него, Кенер вели дека натписот е лоциран **над старата засидана порта, од внатрешното обидје** (auf der inneren Festungsmauer von Skopja oberhalb des alten vermauerten Thores) што се поклопува и со исказот на Хан. Од друга страна, според Еванс, натписите не се наоѓаат над некаква порта, туку **лево од влезот во тврдината** при што, исто така, не се спомнува никаква кула.

б) Долниот ред или долниот натпис бил издлабен на масивни правилно делкани камени блокови од кои била изградена кулата, портата или обидјето

Овој факт е јасно наведен уште кај Кенер, каде што два пати се споменува дека се работи за квадери (Quader), на што укажуваат и вертикалните црти вметнати помеѓу неидентификуваните зборови од натписот кои ги означуваат вертикалните фуги меѓу овие блокови (Сл. 6). Чудно е што Еванс воопшто не го споменува овој факт, и покрај тоа што бил на самото место туку, наместо тоа, го користи терминот „tilework letters“ (види натаму).

в) Долниот ред или долниот натпис бил издлабен на 5, 6 или 7 квадери блокови поставени еден до друг, најверојатно со должина меѓу 6 и 8 метри.

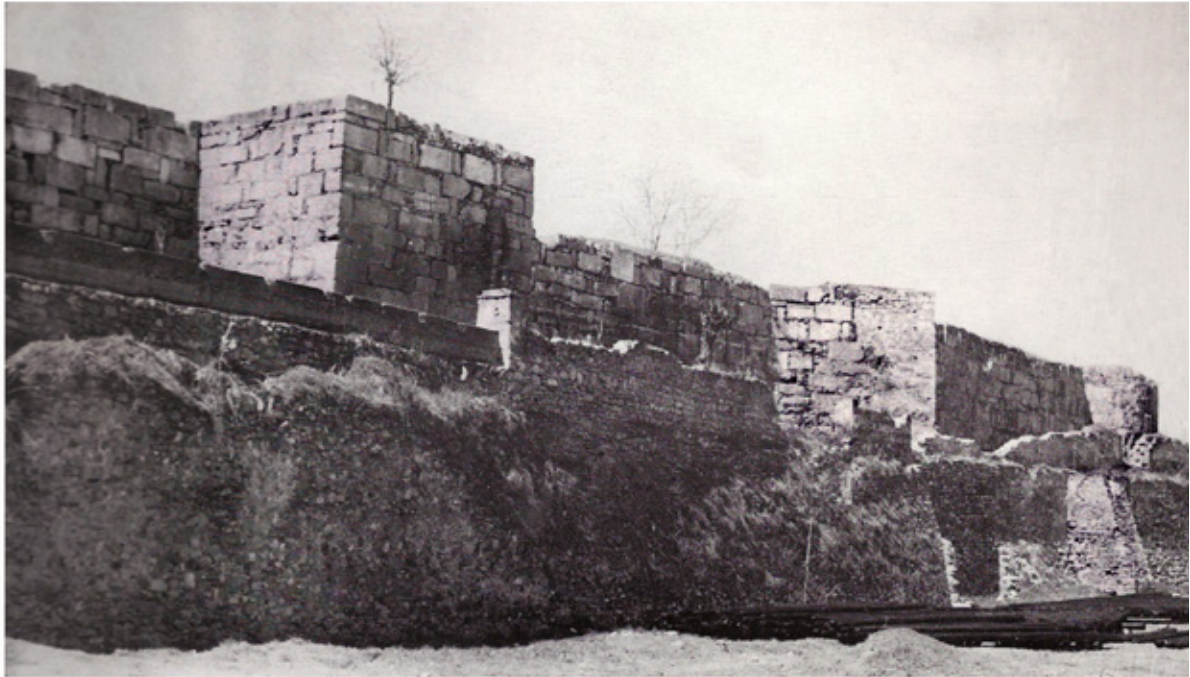
Врз основа на прилично прецизниот цртеж на Миљуков може да се заклучи дека се работело за најмалку 5 или најмногу 7 камени блокови. При тоа најголем проблем претставуваат последните три затоа што се со речиси иста височина и со неправилни бочни рабови, така што не може со сигурност да се заклучи дали се работи за преломи на еден блок, многу подолг од останатите и нешто повисок од нив, или пак за два или три одделни блокови (Сл. 11). Без разлика на оваа

дилема, евидентно е значителното оштетување на овие блокови кое можело да настане поради природни фактори или при нападите врз градот односно ударите на проектилите од опседните машини или топовите.

Цртежот на Миљуков не е придружен со размерник, така што не можат да се одредат точните димензии на натписите. И денес, на „киклопскиот сид“ има камени блокови кои по облик и пропорции соодветствуваат на оние од наведениот цртеж, при што нивната височина се движи меѓу 50 и 70 см (Сл. 8: б; Сл. 13; Сл. 27). Ако претпоставиме дека приближно толкава височина имале и оние на кои бил испишан долниот од двата натписи, тогаш неговата должина би требала да изнесува некаде меѓу 6 и 8 метри. Овие димензии приближно би соодвествувале на височината на буквите „со должина на чевел“ (25 - 30 цм) спомената кај Хан.

г) Над долниот ред или долниот натпис имало остатоци од уште еден ред букви испишани на керамички плочи

На ова експлицитно укажува исказот на Миљуков и приложениот цртеж на кој, под големиот натпис, прикажан е цртеж на друг натпис испишан на четири силно оштетени четириаголни керамички плочи со открити делови, а веројатно и со излупена лицева површина (Сл. 11). На постоењето на овој горен натпис посредно укажува и Еванс бидејќи во неговиот обид за читање, над главниот ред букви е приложен уште еден ред составен од четири букви („КАНС“ – присутни и кај Миљуков) за кои тој не дава никаков коментар (Сл. 7). Како индикатор на неговиот увид и во овој натпис, испишан на керамички плочи, можеби треба да се земе посочената сентенција **inscription in large tilework letters** која буквално значи *натпис од големи букви изведени од плочи или изведени на плочи*. Употребата на оваа сентенција, отсуството на податокот дека главниот

Сл. 12. Северна половина на „киклопскиот бедем“ на скопскиот „Горни Град“, состојба пред земјотресот од 1963 г. (Дероко 1971, Сл. 18)

натпис е испишан на големи квадери каменни блокови и вклучувањето како компарација во овој пасус на натписот од фасадата на Света Софија во Охрид, изведен со редување тули, може да укажува на одредена конфузија кај овој истражувач во однос на материјалот и техниката на изведба на овие натписи. Помислуваме дека при подготовката на публикацијата (можеби поради губење на дел од документацијата), Еванс не бил сигурен дали натписите на Скопскиот акропол биле испишани преку длабење во каменни блокови, на оплата од керамички блоци или пак со редување тули во малтер, како кај охридската Св. Софија. Посочениот термин *tilework letters* укажува дека при таквата недоумица му се чинела поверојатна третата опција (спореди други средновековни кули со такви натписи Сл. 24: б, в). Во прилог на оваа негова конфузија оди и отсуството на уште еден важен податок (кој не би се очекувало да биде изоставен од страна на еден археолог) – дека натписот се наоѓа **на едната од кулите или на едната од портите** на тврдината.

д) Горниот ред букви веројатно припаѓа на посебен натпис

Според Миљуков, деловите од горниот ред т.е. горниот натпис се наоѓаат на истата кула, погоре од големиот натпис, а се изведени во друга техника – не на камен туку на керамички плочи. При тоа не е укажано дали тој се наоѓа на истиот ѕид каде што бил и претходниот, или пак на некој друг ѕид од истата кула (Сл. 10). Прилогот на Еванс, каде што неколкуте букви од овој натпис се поставени над третиот збор од долниот ред (*ἀνθρωπῶν*),

треба да се разбере како негово тежнеење, преку таквото позиционирање да се сугерира на точното место на овие букви во однос на долниот натпис (Сл. 7). Тоа би значело дека обата биле лоцирани на ист ѕид при што оној од кермичките плочи се наоѓал веднаш над другиот, испишан на камените блокови. Ако се земе предвид дека цртежот на на горниот ред т.е. горниот натпис кај Миљуков е приложен во рамките на истата слика број 52 (иако не над поголемиот натпис туку под него), се чини сосема веројатно дека тој бил исцртан во истиот размер како и првиот (Сл. 10). Од ова би следело дека четириаголните керамички плочи на кои бил изведен имале големи димензии, односно биле високи исто колку и камените блокови од долниот ред, односно меѓу 50 и 70 цм (Сл. 11). Останува отворено прашањето за техниката на изведба на буквите од овие керамички плочи. Ни се чини најверојатно дека биле во вид на испакнат релјеф, оформен пред печењето на глината, иако не е исклучена можноста да се работело и за вдлабнат релјеф или пак за врежување изведено секундарно, по печењето, а можеби и по поставувањето на тулите врз фасадата од кулата. Заоблената форма на буквите ја исклучува можноста натписот да бил изведен преку редување тули во малтер, на што алудира исказот на Еванс.

Тешко е да се поверува дека еден натпис, односно неговите одделни редови, можеле да бидат испишани во две сосема различни техники и материјали – едниот на камен, а другиот на тули. Поради тоа сметаме дека се работи за два различни натписи, најверојатно настанати во различно време (види натаму).

Сл. 13. Четириаголна кула на „киклопскиот бедем“ од скопскиот „Горни Град“: а. Состојба по реставрацијата (фотографија – Никос Чаусидис); б. Состојба по земјотресот во 1963 г. (Дероко 1971, Сл. 17)

3. Локација на натписите односно кулата или портата на која тие биле поставени

Врз основа на достапните факти и спроведената анализа можат да се предложат шест претпоставки во однос на локацијата на кулата т.е. портата на која се наоѓале презентирани натписи. Во продолжение ќе ги претставиме овие хипотези со приложување и проценка на аргументите кои им одат или не им одат во прилог.

а) Квадратна кула на киклопскиот ѕид

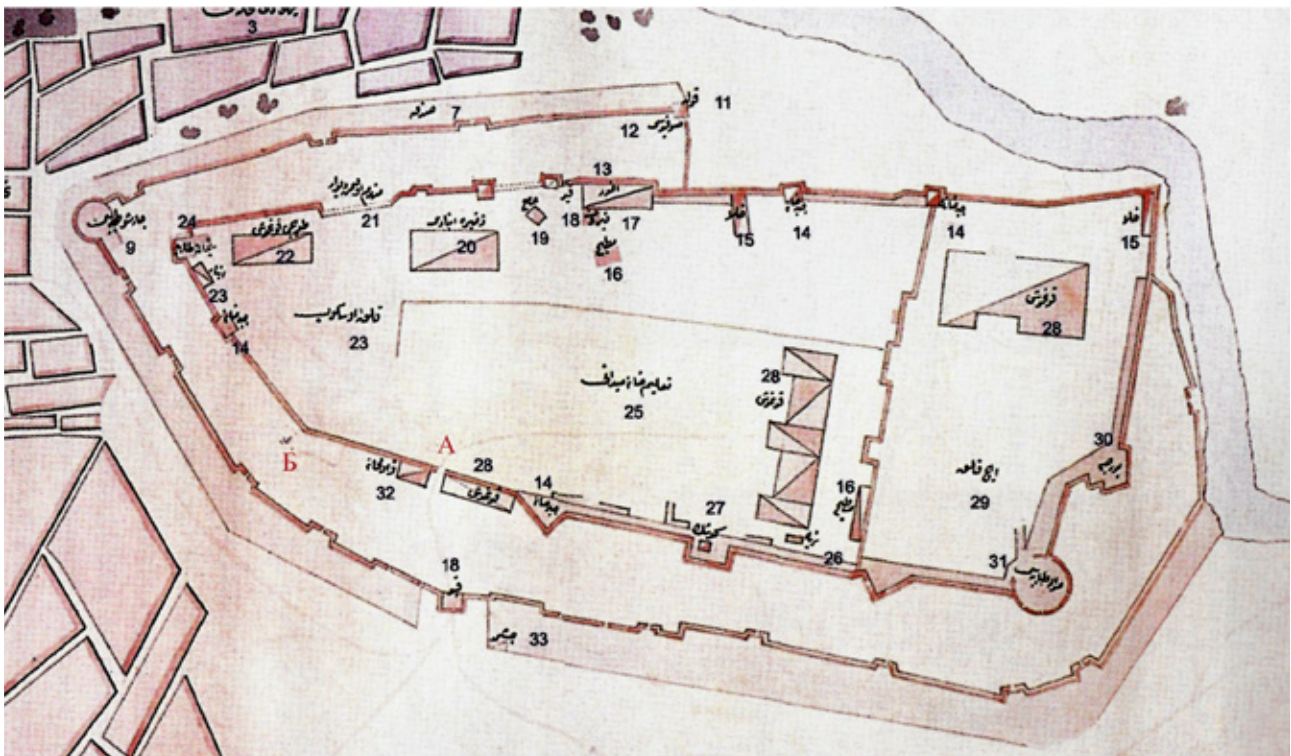
Се работи за најголемата и денес највпечатлива кула на источниот внатрешен бедем на „Горниот Град“, а според И. Микулчиќ и за главна кула на тврдината. Нејзината основа има димензии 9 x 9 м, а сè до скопскиот земјотрес во 1963 г. била зачувана до височина од околу 9,7 метри (Сл. 5: 7; Сл. 8: б; Сл. 12; Сл. 13).³⁶ Овие компоненти ѝ даваат статус за сериозен кандидат за хипотезата дека претставените натписи се наоѓале на неа (најверојатно на нејзиниот челен ѕид) и тоа во горните редови од камените блокови од кои била изградена, и керамичките плочи со кои можеби биле обложени нејзините погорни партии.³⁷

³⁶ Микулчиќ 1982, 123; Петров 1958, 229, 230; Винчиќ 1966.

³⁷ Во текот на земјотресот оваа кула била тешко оштетена (делумно урната и со силно наведнати ѕидови) поради што, во текот на 2013 – 2015 г. нејзиниот челен ѕид, и дел од бочните, биле демонтирани и повторно изградени и тоа од истите блокови, според автентич-

Предложената реконструкција на должината на блоковите од цртежот на Миљуков од околу 6 – 8 метри сосема би одговарала на широчината на челниот ѕид на оваа кула со растојание од по 0,5 – 1, 5 м. меѓу првите и последните букви и неговите бочни рабови (Сл. 11: б спореди со Сл. 12; Сл. 13). Прифаќањето на овие претпоставки би значело дека двата натписи стоеле на горните партии од оваа кула и дека биле уништени набргу по посетата на Миљуков, и тоа во рамките на некоја од обновите на „Кале“, можеби изградбата на некои од новите објекти во него во првите години на минатиот век.

Но, сепак, неколку аргументи не одат во прилог на оваа претпоставка. По посетата на Миљуков, во текот на целиот XX век, па до денес, никој на оваа кула не забележал никакви траги од натписи. Ова би можело да се оправда со отстранувањето на горните партии од нејзините ѕидови набргу по неговата посета и тоа поради приспособување на старите делови од тврдината за потребите на турскиот воен гарнизон кој неа ја користел како касарна (можеби поради подобра визуелна прегледност, поефикасно движење на војниците и опремата низ тврдината или користење на материјалот за други градби). Но, на фотографиите на „Кале“ снимени по посетата на Миљуков не може да се забележи посериозна промена на височината на овој ѕид (Сл. 16: а [бр. 1], б – г), што ја намалува веројатноста на оваа хипотеза. На тоа укажуваат и фотографиите на кулата пред и набргу по земјотресот во 1963 г. на кои, на круништето на нејзините ѕидови се гледат остатоци од ѕидарија во *opus incertum* (Сл. 12; Сл. 13: б). Тоа е пока-

Сл. 14. План на скопскиот „Горни Град“, отомански период, втора половина на XIX век (Кумбараџи Богоевиќ 2014, 402, 403 – Сл. 6а)

зател дека уште одамна, можеби и пред отоманскиот период, најгорните зони на оваа кула, како и на целиот „киклопски бедем“, биле обновени во овој опус, така што партиите градени во *opus quadratum* не го надминувале нивото на кое се тие и денес зачувани. Тоа значи дека и при посетата на Миљуков натписите не се наоѓале над котата до која денес се протегаат квадерните блокови.

б) Триаголна кула на киклопскиот ѕид лоцирана југоисточно од четириаголната

На еден турски план на тврдината кој се датира широко во втората половина на 19. век, на јужниот крај од источниот внатрешен бедем („киклопскиот ѕид“), покрај постојните три кули (кружната, триаголната и четириаголната), се распознаваат контури на уште една триаголна кула (Сл. 14: 14). На овој факт мора да му се верува, без разлика на непрецизноста на наведениот план, поради тоа што сепак се работи за официјален документ кој веројатно имал некаква воена намена.³⁸ На по-

ниот распоред, при што се додадени и неколку нови блокови (Сл. 8: б; Сл. 12; Сл. 13: а, б). Во истата кампања е изведена и (мошне дискутабилна) реставрација на нејзиниот внатрешен (западен) дел.

³⁸ Посочените непрецизности главно се однесуваат на ориентацијата и пропорциите на бедемите и другите објекти, но не и на одделните детали кои се во основа прилично точни. Репродукции на планот: *Македонија* 2005, 9; Кумбараџи Богоевиќ 2014, 401-403 (Сл. 6, Сл.

стоењето на оваа кула упатува и внесувањето на нејзините остатоци во современите археолошки планови на тврдината токму на самиот јужен крај од денесзачуваниот „киклопскиот ѕид“ (Сл. 5: 8; Сл. 20: а).³⁹

Како посреден аргумен во прилог на тоа можат да се земат и темелите на уште една триаголна кула откриени на истиот бедем при археолошките ископувања во 1967-68 г., на дваесетина метри северозападно од југоисточната аголна полигонална кула (Сл. 5: 12).⁴⁰ Контурите на последнава кула се назначени и на еден план на Скопје од крајот на 19. век (Сл. 15).⁴¹ На старите фотографии на Скопје од XIX век и првите години на XX век (Сл. 16) може да се констатира протегањето на посочениот источен ѕид на „Горни Град“ по целата негова траса – од денесзачуваните партии (бр. 1) па сè до полигоналната кула (бр. 4) и тоа во височина иста како онаа на постојниот „киклопски ѕид“, со еден мал прекин (бр. 2) кој се поклопува со пре-

ба); Митревски 2016, 44 (Сл. 64). Напомнуваме дека во една публикација (Кумбараџи Богоевиќ 2008, 440-441) се наведува дека планот е од XVIII век.

³⁹ Микулчиќ 1982, 122, 123, Сл. 66 – кула бр. 8; Митревски 2016, План 4, План 6.

⁴⁰ Микулчиќ 1982, 122, 123, Сл. 66 – кула бр. 10; Митревски 2016, План 4, План 6.

⁴¹ Кумбараџи Богоевиќ, 2014, 404, 405 (планот е со сигнатури на германски јазик, веројатно изработен за воени потреби).

Сл. 15. План на Скопје со германски сигнатури (детал со скопскиот „Горни Град“), крај на XIX век (Кумбараџи Богоевиќ 2014, 404, 405)

минот назначен и на посочениот турски план (Сл. 5: 4 – 13; Сл. 16: б; спореди со Сл. 14: А). Целата негова траса е назначена со непрекината линија и на посочениот план со германски сигнатури, од крајот на XIX век (Сл. 15). На нешто подоцнежните фотографии снимени по 1903 г. може да се следи и постепено уривање на јужната половина од овој бедем и тоа најпрво неговите североисточни партии, кај наведениот премин и југозападните – кај полигоналната кула (Сл. 16: в спореди со б и а).⁴² На подоцнежните фотографии целата јужна половина од бедемот веќе ја нема, при што во тој дел од тврдината се гледа нова градба во која можеби треба да се бара и причината за ова уривање – поради обезбедување простор и материјал за нејзино градење (Сл. 16: г).⁴³

⁴² Почетокот на ова уривање може да се датира меѓу 1903 г., преку фотографија снимена од F. Norcsa, на која целиот ѕид е зачуван (Elsie 2007) и 1909 г. (фотографија на која е урнат делот кај полигоналната кула – Сл. 18: а, б). Вторава фотографија може да се датира околу 1909 година (но не и пред тоа), според присуството на бандерите по трасата на денешната улица Самоилова, ако се земе предвид дека во овој период започнала електрификацијата на Скопје, кога струја добиле неколку важни објекти лоцирани покрај неа: конакот на валијата (подоцна зграда на поштата) и касарната (Јевтиќ 1969).

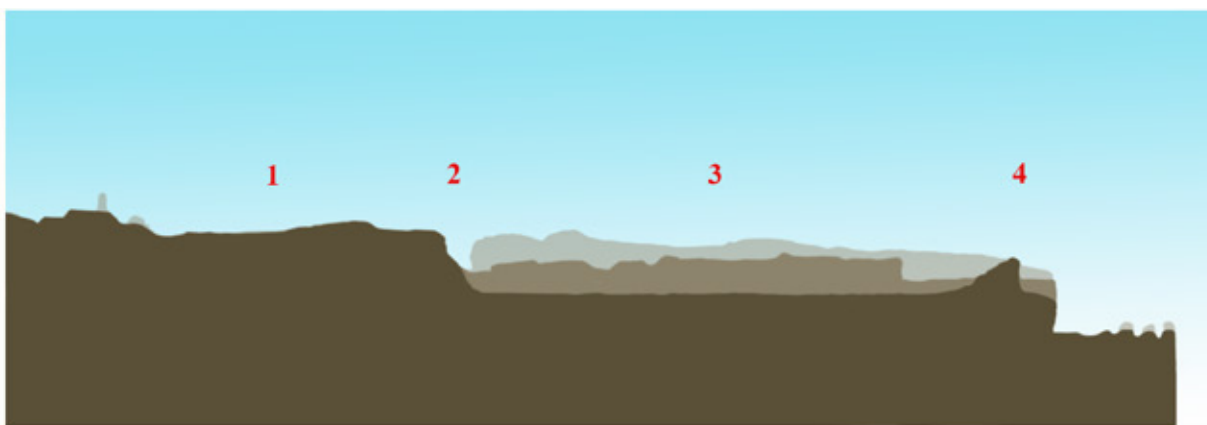
⁴³ Контурите на оваа нова градба се назначени на плановите презенирани кај Е. Манева (Манева 2019, 370 – Сл. 67, означено со жолта боја) и кај Д. Митревски (Митревски 2016, План 4 – со едвај видлива бледожолта линија) (Сл. 20: б). Релативно неодамнешното уривање

За нас е особено важно што на некои фотографии, снимени од спротивната североисточна страна, јасно се гледа дека лицето на оваа јужна половина од источниот бедем на „Горни Град“ била изсидана во истиот *opus quadratum* како и неговата денес зачувана северна половина и тоа по целата негова должина. На едната од нив дури може да се распознае долниот дел од подоцнаурнатата триаголна кула, зад главната порта на надворешното обѕидје, изсидана во препознатливиот опус на „киклопскиот ѕид“ (Сл. 17: а, б спореди со в). На една друга фотографија (Сл. 18: а, б) може да се констатира дека и делот покрај полигоналната кула исто така бил составен од големи квадратни блокови (Сл. 18: бр. 3), додека таа самата (Сл. 18: бр. 2) била изсидана од кршен камен. При тоа може да се констатира дека била полигонална во целата нејзина височина, што значи дека современата реконструкција со цилиндрична форма на нејзините горни партии, изведена во 2013 г. е погрешна (Сл. 18: а, б спореди со в, г).

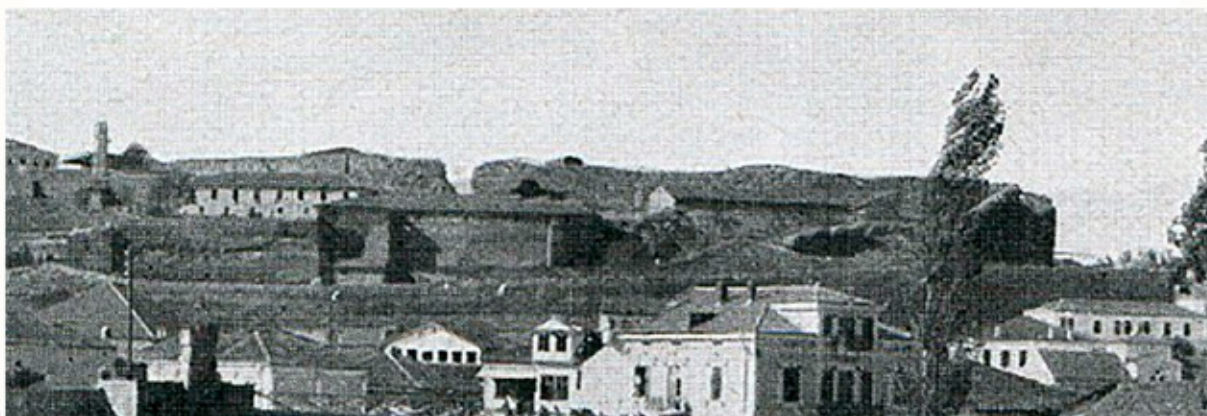
Посочените факти послужија како поттик и база за нашиов втор предлог, според кој претставените натписи не би се наоѓале на четириаголната (Сл. 5: 7), туку на урнатата триаголна кула, лоцирана на 40-тина метри југоисточно од неа, на местото каде што завршува денесзачуваната траса на „киклопскиот ѕид“ (Сл. 5: 8).

Во прилог на оваа хипотеза посредно би упатувале две компоненти присутни во книгата на Еванс. Најпрво тоа е исказот дека натписот т.е. натписите се наоѓаат лево од главниот влез во тврдината (Сл. 5: 10), што како ориентир подобро би соодветствувало на оваа позиција која е поблиску до него отколку четириаголната кула која е на 50 метри оддалеченост (Сл. 5: 7). Ако се земе предвид дека Еванс како ориентир не ја спомнува главната капија на тврдината (gate), туку „главниот влез“ (main entrance), тогаш под овој термин би можел да се подразбира **некаков друг (можеби поскромен или импровизиран) влез во внатрешниот ѕид на акрополот, во рамки на „киклопскиот ѕид“**. Како што видовме, тој е означен и на споменатиот турски план (Сл. 14: А, спореди со Сл. 5: 9), а на него посредно упатува и краткиот прекин на трасата на овој бедем видлив на горепосочените фотографии (Сл. 16: а [бр. 2], б, в).

на овој дел од „киклопскиот ѕид“ го констатира и И. Микулчиќ според кој тој бил „... сочуван речиси целосно сè до новиот век, а бил делумно уриван во земјотресот од 1553 г., можеби од Пиколомини во 1689 г. и кончено во 1916-17 година.“ (Микулчиќ 1996, 301, 302).

а

б

в

г

Сл. 16. Фази на уривање на јужната половина на „киклопскиот бедем“ од скопскиот „Горни Град“:
 а. скица на фазите од уривањето – Никос Чаусидис); б. Фотографија – Bridge 2020; в. фотографија
 – Елезовић 1930, 179 – Сл. 1; г. фотографија – Скопско кале 2020

Сл. 17. Делот на „киклопскиот бедем“ од скопскиот „Горни Град“ зад источната порта: а, б. фотографија - Скопје 2020; цртеж (шешатска реконструкција) – Никос Чаусидис; в. фотографија – Никос Чаусидис

в) Друга кула од киклопскиот ѕид лоцирана јужно од влезот во тврдината

Сметаме дека ова е засега најслабо аргументираната, но не и најмалку веројатната претпоставка. На неа упатува само еден податок – исказот на Еванс, дека **натписот се наоѓа лево од главниот влез во внатрешниот ѕид на акрополата**. Доследното толкување на овој исказ значи дека тој го определувал овој ориентир стоејќи пред влезот во акрополата, свртен со лицето кон североисточниот бедем (Сл. 5: 10). Ако при тоа натписот се наоѓал лево од него, тоа би значело дека бил јужно од тој влез (Сл. 5: 11, 12). Ставено во релација со големите блокови од цртежот на Миљуков (Сл. 11), тоа би имплицирало на горепосочената констатација според која источниот „киклопски ѕид“ на „Горниот Град“ продолжувал и натаму

кон југоисток и дека при неговата посета, освен претходноразгледуваната триаголна кула (Сл. 5: 12), на овој потег се наоѓала уште најмалку една, исто така градена од големи квадери блокови (Сл. 5: 11).

На прв поглед, на оваа хипотеза не би ѝ оделе во прилог три контрааргументи, од кои првиот, дека на тој дел денес нема никакви кули, па ни бедем, веќе го елиминиравме. **Вториот** контрааргумент е наведениот турски план на кој во оваа зона се протега ѕид кој нема никакви расчленувања што, аналогно како на неговите северни партии, би укажувале на присуство на некакви кули (Сл. 14: меѓу бр. 24 и 32). Исклучок е една тенка линија која обиколува четириаголно поле пред ѕидот која би можела да ги означува контурите или зачуваните темелни партии на уште една четириагол-

Сл. 18. Делот на „киклопскиот бедем“ од скопскиот „Горни Град“ кај полигоналната и кај кружната топовска кула: а, б. Фотографија – Турска пошта 2020; в. полигоналната кула по реконструкцијата од 2013 год., фотографија – Скопско кале 2020; г. денешен поглед од ул. Самуилова, фотографија – Никос Чаусидис

на кула (Сл. 14: Б). Неприкажувањето на евентуалните кули на оваа траса може да се оправда со тоа што на посочениот план всушност не би биле прикажани самите бедеми и кули, туку нивното круниште со патеките за движење на војниците, платформите за топовите и градобраните што ги штителе. Доказ за тоа е полигонална кула чија основа на планот не е прикажана иако била зачувана се до најново време (Сл. 14: 24 спореди со Сл. 5: 13 и Сл. 18: а [бр. 2]), како и триаголната кула лоцирана покрај неа која е означена на наведениот „германски план“ (Сл. 14: 23 спореди со Сл. 15). Според тоа, отсуството на другите кули единствено значи дека на тој дел, оваа патека одела само по бедемот при што, поради одредени причини, не ги опфаќала кулите кои и на него постоеле. Третиот негативен податок се веќе посочените недостатоци и конфузности во информациите на Еванс поврзани со овие натписи, настанати веројатно како резултат на заборавање-

то на податоците и губењето на теренската документација што на нив се однесувале. Имајќи го ова предвид ориентирот „лево од главниот влез“, барем теоретски, може да се смета за погрешен (Сл. 5: 11), наместо позицијата на натписите да се лоцира десно од него (Сл. 5: 7, 8), што би било во склад со првата и втората од предложените хипотези.

г) Над засиданата порта од „киклопскиот ѕид“, меѓу кружната и триаголната кула

Ако се земе предвид исказот на Кенер, дека портата со натписот била засидана, тогаш како потенцијален кандидат може да се земе една до денес добро зачувана порта на „киклопскиот ѕид“ лоцирана меѓу цилиндричната и триаголната кула која до пред неколку години била засидана (Сл. 5: 5; Сл. 19). Над нејзиниот надворешен надвратник денес има едно поголемо оштетување кое, и покрај првичниот впечаток, не може да се смета за

Сл. 19. Источен спореден влез во „киклопскиот бедем“ на скопскиот „Горни Град“ (фотографија – Никос Чаусидис)

последница од отстранување на некаква плоча со натпис затоа што е настанато по скопскиот земјотрес, додека пред тоа и на ова место се протегале големи квадери блокови на кои не бил забележен никаков натпис (види Сл. 12). Но, без разлика на сето тоа, овој објект не соодветствува на посочениот исказ и тоа поради две причини. Најпрво не се работи за „главна порта“ бидејќи е широка само околу 2, висока околу 3 м. и лоцирана настрана од основните комуникациски оски на тврдината.⁴⁴ Посоченото оштетување е широко колку и портата, а се наоѓа на височина од околу 4 м., поради што евентуалниот тамупоставен натпис во никој случај не би одговарал на оној споменат кај петте истражувачи, ниту според должината т.е. испишаноста на 5 или 7 големи блокови, ниту пак во однос на поставеноста на височина која би го оневозможувала неговото читање.

д) Над претпоставената северна порта на внатрешниот бедем

Постоењето на оваа порта е изнесено хипотетички, врз основа на необичното скршнување навнатре на линијата на северниот бедем кој се

⁴⁴ Сознанијата од најновите ископувања потврдуваат дека се работи за „нов, источен – спореден влез“ (Митревски 2016, 30, 31 – Сл. 34, 33 – Сл. 38). Пред неколку години портата е отворена т.е. засидувањето е елиминирано, веројатно поради нејзино вклопување во музејскиот павилјон изграден зад бедемот.

протегал меѓу двете цилиндрични кули, а бил исто така изсидан од големи квадери блокови (Сл. 5: 3). Од неговиот средишен дел и претпоставената порта не се пронајдени никакви остатоци, дури ни темели, затоа што овој највисок дел на ридот во некој период бил нивелиран и со тоа уништени сите во него присутни археолошки остатоци. На наведениот турскиот план на тврдината од втората половина на XIX век тука е претставено само едно неправилно проширување, но не и порта т.е. премин ниту пат кој би водел до него (Сл. 14: 30). Доколку на овој дел навистина постоела порта (со или без кула) се чини дека нејзиното уривање и нивелирањето на теренот се случиле пред изработката на овој план и посетата на наведените истражувачи. Во дадениот момент, оваа локација на натписите ни се чини како малку веројатна, покрај другото и затоа што не соодветствува на анализираните искази дека тие се наоѓале кај главниот влез во тврдината. И покрај тоа сметаме дека таа не би требала сосема да се отфрли.

ѓ) Непосредно покрај или над источниот влез во акрополата

Без разлика која од претставените хипотези ќе се покаже како најприфатлива, сите тие укажуваат на поставеноста на натписите на некоја од кулите кои биле во состав на источниот внатрешен бедем на акрополот, денес познат како „киклопски ѕид“ (Сл. 5: 4 – 9, 11 – 13). Северниот дел од јужната половина на овој бедем до сега не бил посистематски ископуван така што денес нема информации како тој точно изгледал (Сл. 5: 8, 9, 11). И. Микулчиќ, врз основа на дел од откриените темели препоставил дека меѓу посочените две триаголници кули се наоѓала уште една, иста таква (Сл. 5: 11), што како можност ја прифаќа и Д. Митревски (Сл. 20: а).⁴⁵

За нас е од особено значење прашањето дали на тој потег постоела порта, или пак посочениот влез, наведен кај Хан, Кенер и Еванс, а означен и на турскиот план (Сл. 14: А), е некаков секундарен импровизиран премин. Во прилог на првата опција можат да се земат следните три аргументи.

Најпрво тоа е присуството на ова место на **главната порта на надворешниот бедем** која, според натписот споменат од Евлија Челеби (кој денес не постои) била изградена или поправена во 1446 г., т.е. набргу по отоманското освојување

⁴⁵ Микулчиќ 1982, 122, 123, Сл. 66 – кула бр. 9; Митревски 2016, План 4, План 6. А. Дероко и С. М. Ненадовиќ на тоа место претпоставуваат постоење на четириаголна кула (Дероко 1971, Сл. 4; Ненадовиќ 1984, Сл. 1).

на Скопје (Сл. 5: 10; Сл. 17: б, в).⁴⁶ Поради тоа сметаме дека е мошне веројатно оти таа ги следела постојните комуникациски трансверзали на претходниот средновековен град, зададени од самата логика на теренот и старата урбана структура на Скопје пред доаѓањето на Османлиите. **Вториот факт** е лоцираноста во тој потег на главното источно подградије на Скопје (денешната „стара чаршија“), поради што оваа позиција на портата би обезбедувала најефикасна т.е. најекономична комуникација меѓу него и „Горниот Град“ (Сл. 21: 1, 2, 10). **Третиот факт** е целосната несоодветност т.е. нефункционалност на другите две порти од „Горниот Град“ за остварување на оваа комуникација. Така, користењето за ова движење на јужната порта од внатрешниот бедем не би имало смисла бидејќи би подразбирало спуштање најпрво во југозападното подножје на ридот и потоа повторно искачување по него и враќање назад кон неговата источна падина (Сл. 21: 3, 4, 10). Исто толку нефункционален во оваа смисла би бил северниот влез на акрополата и тоа поради три причини. Се работи за највисокиот дел на ридот „Кале“ (кој бил дури и повисок од неговата денешна кота) кој за секое симнување во подградието би изискувал најпрво макотрпно искачување до самиот негов врв и потоа повторно спуштање (Сл. 21: 5, 10). Во некои од фазите на тврдината овој дел бил обграден од остатокот на градот со внатрешен бедем (Сл. 21: 11).⁴⁷ Причината за тоа треба да се бара во неговото користење како седиште на гарнизонот, владетелот и/или на воениот заповедник на градот, поради што мора да била редуцирана (или сосема сопрена) употребата на северниот влез во него (спореди Сл. 14: 29, 30). Тешко е да се оправда претпоставката дека низ овој најрепрезентативен и најдобро чуван дел на тврдината се одвивала најфреквентната комуникација во градот – меѓу „Горниот Град“ и неговото источно подградије.

Доколку се земат предвид овие согледувања и се прифати претпоставката дека порта постоела и на внатрешниот североисточен бедем, барем во некоја од пред-отоманските фази на тврдината, тогаш нејзиното присуство му дава дополнителна смисла на поставувањето на анализираните натписи токму на овој објект или блиску до него (Сл. 21: 1; Сл. 22: 5). Имено, ако се земе предвид дека станува збор за натписи во кои се величи градењето или обновата на новиот град, станува логично тие да се постават покрај едната од градските порти (особено главната) – место каде што

⁴⁶ Елезовић 1930, 177; Кумбараџи Богоевиќ 2014, 399.

⁴⁷ Митревски 2016, 36, 37, 45.

Сл. 20. Планови на скопскиот „Горни Град“ по ископувањата од 2007–2012 год.: а. Средновековни градби (Митревски 2016, план 6); б. Фази од сите констатирани периоди (Манева 2019, 370 – Сл. 67)

тој би бил најдостапен за погледите на граѓаните, и особено на странците, при нивното влегување во „Горниот Град“.

На постоењето порта во овој дел од бедемите би можел да укажува уште еден ситен и сè уште не сосем сигурен детал, доколку тој би се потврдил во текот на идните ископувања. Имено, на спомнатиот турски план, посочената триаголна кула, на која според едната од хипотезите би можеле да се наоѓаат натписите, нема основа во вид на правилен, туку на асиметричен триаголник, односно неговата југоисточна страна е подолга, со потапагол и ориентирана кон сегашната порта на надворешниот бедем (Сл. 14: 14).⁴⁸ Остатоци од кула со идентична неправилна триаголна основа се наоѓаат на десетина километри од Скопското Кале,

⁴⁸ Кумбараџи Богоевиќ 2014, 402,403 (Сл. ба: бр. 14); Митревски 2016, 44 (Сл. 64: бр. 14).

Сл. 21. План на скопскиот „Горни Град“ со источното подградие и денешната „стара чаршија“ (скица – Никос Чаусидис)

на јужниот бедем од рановизантиската тврдина кај „Маркови Кули“ на ридот Водно. Придружена е со уште една, симетрична на неа, заедно со која го фланкирала главниот влез во тврдината и тоа како дополнителна заштита на тукалоцираната вовлечена порта бранета со уште две бочни петоаголни кули (Сл. 23: а, б спореди со в). Во оваа констелација ваквото деформирање на триаголниот план на овие кули добива свое оправдување и тоа поради поефикасна одбрана односно посодветно групирање и ориентирање на бранителите кон портата и кон нејзините напаѓачи.⁴⁹

На постоењето порта во овој дел од „киклопскиот бедем“ упатува и самата линија на неговото протегање, која не е рамна туку повлечена наназад и тоа најмногу токму на местото каде што, според нашите претпоставки, таа се наоѓала. (Сл. 22) Не би можеле да приложиме некакво друго оправдување за толкавата деформација, освен тежнењето за ориентирање на сите фортификациски елементи кон тукалоцираната порта како негова најважна, но воедно и најслаба точка.

е) Сумирање на согледувањата

Откако ги претставивме сите факти и претпоставки и го проценивме степенот на нивната

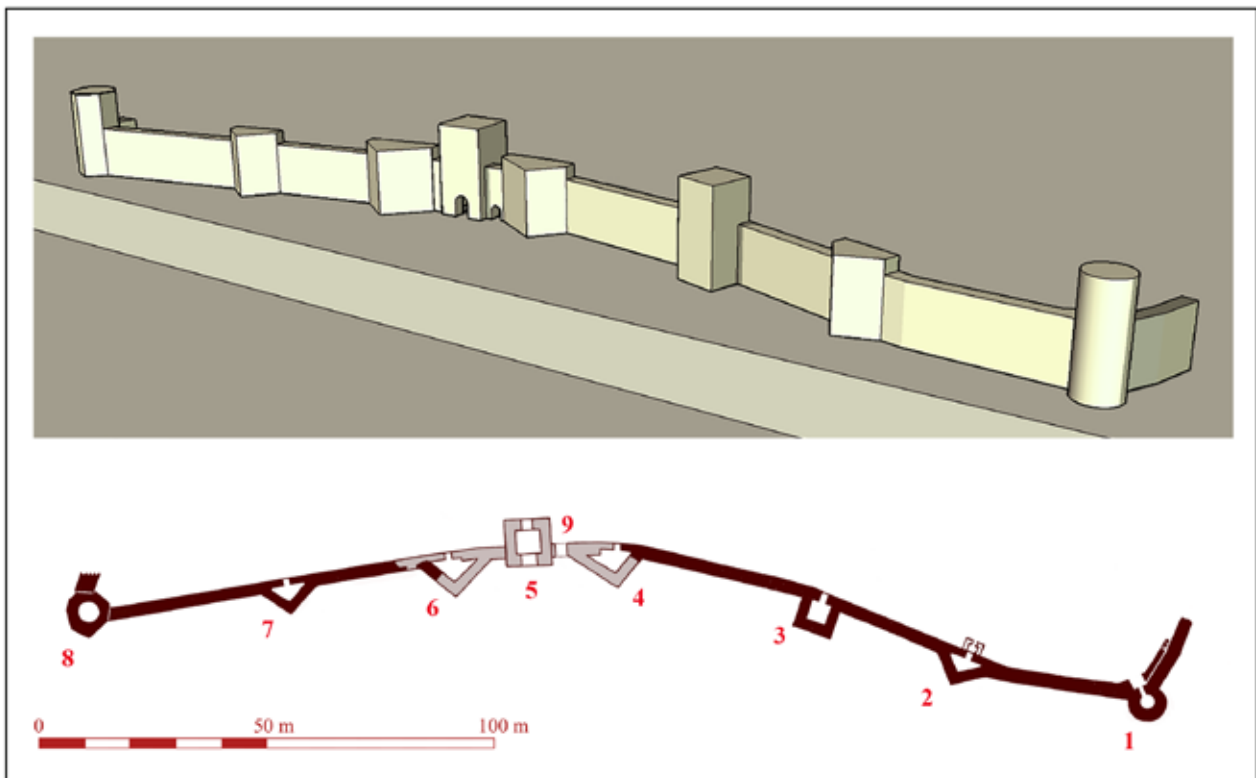
веројатност, сметаме дека треба повторно да им се вратиме на речениците на претходните истражувачи, во обид да ги разрешиме нивните навидум противречни тврдења во однос на локацијата на објектот на кој се наоѓале натписите.

Дали тие биле поставени на некоја од кулите на тврдината (на башнџ Скопскога акропоља), како што наведува Миљуков, или над некоја од неговите порти, како што велат Хан (über dem Haupteingangsthore) и Кенер (auf der inneren Festungsmauer von Skopja oberhalb des alten vermauerten Thores)?

Портата над која се наоѓале натписите, Кенер ја нарекува „стара“ што би можело да се сфати како постапка на нејзино поточно определување во однос на „новата порта“ лоцирана пред неа, на надворешниот бедем, која и денес постои (Сл. 21: 1, 2; Сл. 17). Овој исказ, сватен буквално, би можел да значи дека натписот т.е. натписите не се наоѓале веднаш над самиот отвор на портата туку во погорните зони од внатрешниот („киклопски“) бедем во кој таа била оформена т.е. пробиена.

Јасно е дека наведениот исказ е во контрадикцијата со оној на Миљуков според кој натписите се наоѓаат на кула од Скопскиот акропол (надпис на башнџ Скопскога акропоља). Оваа противречност може да се надмине преку претпоставката дека се работело за **комбинација на кула и порта**, односно кула во чиј долен дел била оформена

⁴⁹ Микулчиќ 1982, 52, Сл. 23: бр. 17, 127; Микулчиќ 1999, 294, 195 (Сл. 180), 380 (Сл. 263).

Сл. 22. „Киклопскиот бедем“ на скопскиот „Горни Град“: план со хипотетична реконструкција на портата – Никос Чаусидис; тродимензионална реконструкција – Ноеми Чаусидис.

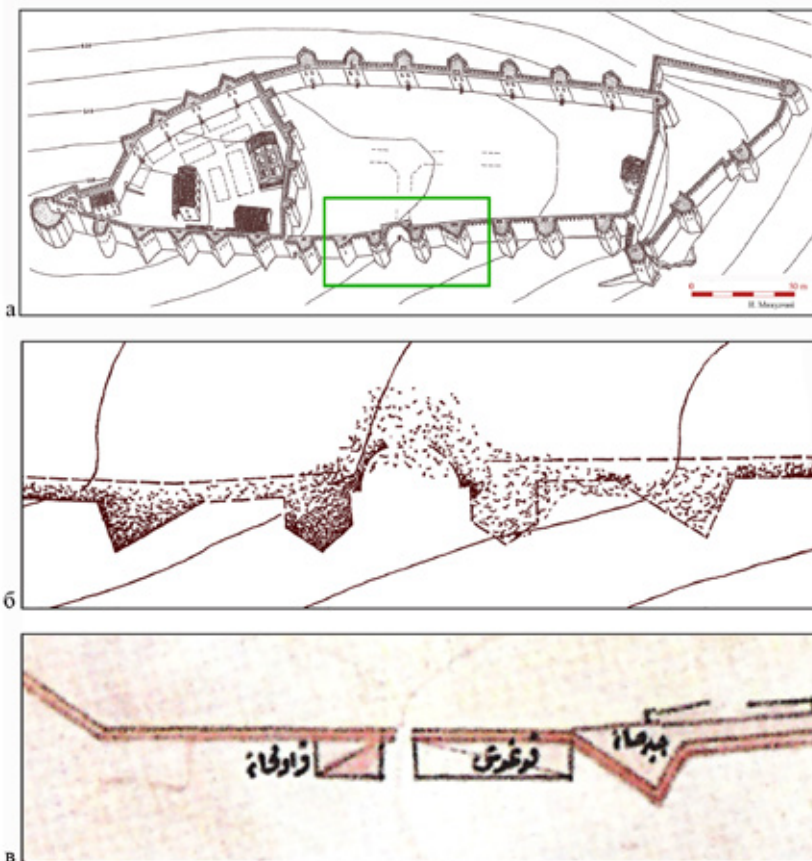
порта, односно порта над која била оформена одбранбена кула (Сл. 22: 5).

Но, сево ова, на прв поглед, се коси со исказот на Еванс според кој натписите не се наоѓале ниту на кула ниту над порта, туку **лево од влезот во тврдината**. Но, и оваа контрадикција е привидна, и лесно може да се разреши преку два факти. Првиот е дека оваа стара кула-порта на внатрешниот бедем била засидана (Кенер), поради што таа, во време на посетите на нашите истражувачи не можела да биде користена. Вториот факт е присутен на посочениот турски план на тврдината од XIX век каде што, веднаш зад портата на надворешниот бедем е назначен тесен прекин на внатрешното обидје, кој секако се користел како порта (Сл. 14: 18, А; на фотографиите: Сл. 16: а [2], б, в). Фактот што не е придружен со некаква одделна градба или барем мало расчленување, укажува дека се работи за секундарен т.е. импровизиран влез, можеби создаден поради засидувањето на вистинската порта лоцирана во негова непосредна близина (Сл. 22: 9). Ако го прифатиме како точен посочениот исказ на Еванс, тогаш главниот влез (main entrance) што тој го споменува би се однесувал на овој секундарен влез (кој во негово време бил навистина главен), а лево т.е. јужно од него се наоѓала кулата во чии долни зони била оформена некогаш главната порта на источниот внатрешен бедем на „Горни Град“ која во меѓувреме, поради одредени причини, била засидана (Сл. 22: 5). Причината зошто Еванс не наведува дека натписот се

наоѓа на кула, би можел да се оправда со тоа што се работело за порта-кула која не била многу исфрлена пред линијата на бедемот туку вовлечена во него т.е. зад него така што, гледано однадвор, речиси и не се издвојувала од него, особено ако не била зачувана во висина која го надминувала бедемот. Ова добро би соодвествувало на присуството на двете бочни триаголни кули кои на тој начин би можеле поефикасно да ја контролираат (Сл. 22: 4, 5, 6 спореди со Сл. 23).

По проверката на сите можни решенија се покажува дека исказите на истражувачите од XIX век околу локацијата на натписите воопшто не се противречни, туку обратно – комплементарни се еден над друг бидејќи се сложуваат во една сосема конзистентна информација:

Натписите се наоѓале на внатрешниот (киклопски) бедем на „Горни Град“, на една од неговите кули (Миљуков) и тоа над портата (Хан, Кенер) што била оформена во нејзиното приземје (Сл. 22: 5). Во некое време преминот на оваа кула-порта бил засидан (Кенер) но северно од неа бил пробиен друг влез (Сл. 22: 9), така што таа се нашла лево т.е. јужно од него (Еванс). Оваа кула-порта се наоѓала зад денес зачуваната источна порта на надворешниот бедем (Сл. 21: 1, 2) и тоа во јужната половина на „киклопскиот ѕид“ кој бил урнат во првите години на 20. век (Сл. 22: 4 – 8). Судејќи според цртежот на Миљуков, веројатно имала четириаголна форма со димензии слични како денесзачуваната четириаголна кула

Сл. 23. „Маркови Кули“ – Водно, Скопје: а. Реконструкција на фортификацијата (Микулчиќ 2011, 189 – Сл. 8); б. План на портата со страничните кули (Микулчиќ 1982, Сл. 23); в. Источен влез во „киклопскиот бедем“ на скопскиот „Горни Град“ според планот од XIX век (Ќумбараџи Богоевиќ 2014, 402, 403 – Сл. 6а)

од истиот бедем (9 x 9 м), а можеби била вовлечена во бедемот и зад него (Сл. 22: 5 спореди со 3). Непостоењето на оваа кула денес, но и во текот на речиси целиот XX век се должи на нејзиното уривање набргу по посетата и документирањето од страна на Миљуков и тоа најверојатно по 1903 г. и тоа главно по 1909 г. (Сл. 16). Воедно, овој факт дава оправдување зошто тукаобработените натписи нема да бидат споменувани кај подоцнежните истражувачи на Скопје.

4. Содржина и карактер на натписите

Како што видовме, Еванс, преку идентификацијата на неколкуте букви и слогови на натписите од скопскиот акропол е првиот којшто експлицитно го идентификува нивниот византиски карактер (Сл. 7).⁵⁰ Оваа констатација беше потврдена од страна на Миљуков кој прв успеал да го прочита поголемиот дел од долниот натпис, дури и со обиди за реконструкција на неговите загубени делови (Сл. 10, 11).

+ νέαν πόλιν, ἀνθρώπε, θαυμάζεις, βλέπων, καὶ τερπνόν ὄβαισμα [sic VM, ὄβαισμα?] κ[οι]νοῦ[?] Ρο[μαίων?] ... Ζητεῖς δε, τίς ἦγε[ιρε?]

⁵⁰ Evans 1885, 146, 147.

При тоа ќе предложи и читање на неколкуте фрагменти од горниот натпис.

ω ... ρβα ... κλησ...⁵¹

Пред неколку години, на натписите од скопскиот „Горни Град“ им посвети внимание А. Rhoby, и тоа во рамките на два свои труда. Изразените сомнежи дали помалиот од нив бил дел од поголемиот, само по себе укажуваат на неговата спремност да ги третира и како два одделни натписи. Во монографијата за византиските епиграми испишани на камен тој ги презентира основните податоци за нив и тоа врз база на фактите публикувани кај Миљуков, односно дека се наоѓале на една кула од скопската тврдина и дека денес повеќе не постојат. Врз основа на неговото читање и достапната скица тој констатира дека се работи за натпис од (делумно) нагласени заглавни букви чиј почеток е означен со крст, дека од него е зачуван само почетниот дел и дека тој изворно се состоел од најмалку три, но веројатно и од повеќе стихови. Го споменува и помалиот фрагментиран натпис, од кој можат да се дешифрираат само одделни букви (Ω ... ΡΒΑ ... ΚΛΗΣ ...). Оставајќи го отворено прашањето дали се работи за еден или за два натписи, не ги споменува двата клучни факти во прилог на втората опција – дека помалиот се наоѓал над поголемиот и дека не бил, како него, изведен на камен, туку на тули.⁵² Иако самата содржина на натписот не нуди податоци за датирање, Rhoby смета дека неговото согледување од палеографски аспект упатува на веројатно потекло од крајот на XI или од XII век што, според него,

⁵¹ Милуковъ 1899, 127, 128. Рис. 52.

⁵² „Miljukov berichtet in seiner Studie über die christlichen Altertümer in Makedonien von einer auf einem Turm der Festung von Skopje angebrachten Inschrift, die heute nicht mehr existiert. Der seiner Arbeit beigegebenen Schriftskizze ist zu entnehmen, dass es sich um eine (teilweise) akzentuierte Majuskel-Inschrift handelt, deren Beginn durch ein Kreuz markiert ist. Trotz der Tatsache, dass schon damals nur mehr der Beginn der Inschrift vorhanden war, erkennt man, dass es sich um ein Epigramm handelt, das ursprünglich zumindest aus drei, wahrscheinlich jedoch aus mehr Versen bestand. Von einem weiteren, von Miljukov angeführten Inschriftenfragment, von dem die Buchstaben Ω...ΡΒΑ...ΚΛΗΣ... zu entziffern sind, weiß man nicht, ob es zum Epigramm gehört oder nicht.“ (Rhoby 2014, 133).

а

б

в

Сл. 24. Натписи на средновековни кули: а. Константинопол, кула со натпис на Роман I или II (Inscription 2020); б. Константинопол, кула бр. 54 со натпис (Tower 2020); в. Смедерево, кула со натпис (Дероко 1951, 92 – Сл. 57)

би било во склад со историските факти односно сознанијата дека бедемите на тврдината на која се наоѓал биле обновени во време на Комнените.⁵³

Во посочените два труда Rhoby им посветува внимание и на лингвистичките, книжевните и граматичките форми употребени во натписот, со акцент на обраќањето на недефиниранiot соговорник кон човекот (ἄνθρωπε) како репрезент на публиката која него го гледа и чита. Врз основа на споредби со други примери, тој заклучува дека во овој случај не е применет императив, односно барање гледачот да се восхитува (на прекрасните украси), туку таа восхит однапред се констатира како факт. Смета дека во загубените делови од натписот требал да се наоѓа одговорот на поставеното реторичко прашање т.е. името на ктиторот, при што лексемите „νέαν πόλιν“ не би морала да се третираат буквално како „нов град“, туку како синоним за „нова тврдина“. На крајот спроведува и метричка анализа на стиховите па, согласно на тоа и на содржината на зачуваните делови, пред-

лага реконструкција на некои од загубените букви т.е. зборови и превод на зачуваната содржина:⁵⁴

Νέαν πόλιν, ἄνθρωπε, θαυμάζεις βλέπων
καὶ τερπνόν ὠράϊσμα κ[α]ινοῦ ,Ρω[μαίων]
ζητεῖς δέ τίς ἤγε[ι]ρε...

Нов град, човеку, со восхит гледаш
и прекрасните нови украси на Ро[меите]
Но ти прашуваш, кој (ги) изградил ...⁵⁵

Анализите на Rhoby, освен што даваат одговор на некои од прашањата поставени во преходните поглавја, наметнуваат и нови. Ако се земе предвид неговиот заклучок дека натписот имал најмалку три, а можеби и повеќе стихови (и редови?),⁵⁶ тогаш се наметнува прашањето како тие биле организирани, односно каде се протегале. Едната можност е да биле наредени еден под друг на камените блокови кои се наоѓале под зачуваниот ред. Во тој случај е малку веројатно дека би

⁵⁴ Rhoby 2011b, 322; Rhoby 2014, 133, 134.

⁵⁵ „Eine neue Stadt, Mensch, siehst du voll Bewunderung, // und den lieblichen Schmuck des neuen // Du fragst aber, wer (sie) errichten ließ“ (Rhoby 2014, 133); “You admire the new town, man, seeing the lovely adornment...” (Rhoby 2011b, 322).

⁵⁶ „... zumindest aus drei, wahrscheinlich jedoch aus mehr Versen bestand.“ (Rhoby 2014, 133).

⁵³ „Der Epigramminhalt bietet keine Datierungshinweise. Aus paläographischer Hinsicht ist eine Datierung in das späte 11. oder 12. Jahrhundert wahrscheinlich. Dies deckt sich auch mit historischen Fakten: Unter den Komnenen wurden nämlich die Mauern der Festung erneuert.“ (Rhoby 2014, 133).

Сл. 25. „Киклопски бедем“ на скопскиот „Горни Град“, обнова на триаголната кула (фотографија – Никос Чаусидис)

биле до тој степен уништени што Миљуков воопшто не би ги констатирал дури ниту нивните фрагменти. Во тој случај би било поверојатно да се уништени не подолните туку погорните редови од натписот и тоа како последица на вообичаениот редослед на уривање на градбите – од горе надолу. Но, во нашиот случај оваа опција е сосема невозможна бидејќи најдобро се зачувани токму почетните зборови од натписот. Според третата опција загубените стихови би се протегале хоризонтално, во еден ред, и на соседниот ѕид од кулата-порта кои Миљуков не можел да ги детектира поради тоа што тој ѕид (или дел од него) бил урнат, президан или или покриени со малтер, или пак затоа што биле уништени само тие партии од натписот (можеби и намерно, за да се избрише името на ктиторот).

Карактерот на големиот натпис може многу појасно да се согледа од една друга студија на истиот автор, посветена на византиските натписи поставени на одбрамбените објекти, иако во неа не е непосредно вклучен скопскиот. Врз основа на приложените примери може да се заклучи дека ваквите натписи имале многу повеќе панигиричен отколку информацонен карактер, односно главно биле насочени кон глорификација на ктиторот на објектите на кои се поставени отколку давање информација кога оваа активност е изведена и од што точно се состоела (примери: Сл. 24).⁵⁷ Нат-

писот од Скопје се разликува од најголемиот број други обработени во оваа студија по тоа што не се однесува на изградбата т.е. обновата на одделен објект (кула или порта) туку на новиот град (*νέαν πόλιν*), без разлика што тоа и не морало по секоја цена да биде сфатено буквално, најпрво не како **изградба на нов град** туку како негова **посериозна обнова** и второ – не на градот како **организирана населба** туку на неговата **акропола т.е. тврдината**.⁵⁸ Како блиска аналогија може да ни послужи натписот од Константинопол каде што се споменува Јован VIII Палеолог кој го обнови (*ἀνεκαίνισε*) целиот кастрон во годината 6941 (= 1432/1433).⁵⁹

Тука го завршуваме нашето претставување на содржината и карактерот на натписите од скопскиот „Горни Град“ препуштајќи ги отворените прашања на истражувачите од соодветните области. Засага за нас ќе биде доволно, прифаќајќи го читањето на Миљуков и на Роби, да заклучиме дека станува збор за натписи од кои долниот ја глорифицира изградбата (или темелната обнова) на „новиот град“ изведена од непознат ктитор и во непознато време која, судејќи според старогрчкиот јазик и писмо на кои е испишан, била реализирана во времето кога со Скопје господарела Византија, најверојатно во крајот на XI или во XII век. При тоа треба особено да се потенцира дека тој не се однесува на изградбата или обновата на некој негов одделен објект (на пр. кула, бедем или порта) туку на градот т.е. тврдината како заокружен комплекс, што е уште еден аргумент во прилог на тоа дека бил поставен токму над главната порта и кула на „Горниот Град“ и се однесувал на некоја негова посериозна обнова.

5. Обид за релативно датирање на натписите и на објектот на кој тие биле поставени

Во ова поглавје ќе се обидеме да спроведеме датирање на двата натписи од денесурнатата кула-порта на „киклопскиот ѕид“ од скопскиот „Горни Град“ и тоа врз основа на археолошкиот контекст во кој се наоѓале, независно од горепредложената датација базирана врз нивните епиграфските особености. Фактот што биле изведени во разни материјали и техники (долниот во камен, а горниот во тули) претставува силен идникатор дека не се работи за ист натпис туку, многу поверојатно, за два одделни натписи создадени во различно време (Сл. 11).

⁵⁷ Rhoby 2016.

⁵⁸ Rhoby 2014, 134.

⁵⁹ Rhoby 2016, 360, 361.

Сл. 26. „Киклопски бедем“ на скопскиот „Горни Град“, надградба во *opus incertum* (фотографија – Микулчиќ 2011, 186 – Сл. 2)

Оваа постапка всушност ќе се состои во расправа околу хронолошката припадност на градбата (кула-порта) на која тие се наоѓале, а која, врз основа на описите на истражувачите од XIX век и скицата на Миљуков, била во состав на источниот внатрешен ѕид на скопскиот „Горни Град“, денес познат како „киклопски бедем“ (Сл. 5: 4 – 13; Сл. 22).

Споредено со ова, сите останати обѕидја на скопскиот акропол, во текот на изминатите векови доживеале многу поголеми оштетувања. Трасата на јужниот бедем, буквално претставува „колаж од крпеници“, односно спој од разни сегменти кои низ вековите биле досидувани и надсидувани еден до друг, еден врз друг или еден пред или зад друг (Сл. 5: траса 13 – 15 – 16; Сл. 20). При тоа, со неколку евентуални исклучоци (за жал, елиминирани при неодамнешната реставрација на ова обѕидје), на него дури и не би можело со сигурност да се констатира присуството на „киклопската фаза“, освен автентичните внатрешни степени зад полигоналната кула (исто така елиминирани заедно со целата кула во текот на најновите реставрации) (Сл. 5: 13). Западниот бедем е во уште положа состојба, чии што денес видливи делови главно потекнуваат од отоманскиот период (Сл. 5: траса 16 – 17 – 1; Сл. 20), освен преостанатите долни партии од северозападната цилиндрична кула кои со своите големи квадери блогови сосема соодветствуваат на начинот на градење на „киклопскиот ѕид“ (Сл. 5: 1). За разлика од нив, североисточниот бедем е во многу подобра состојба, со речиси целосно зачувана северна половина (Сл. 5: траса 4 – 8) и

јужна половина која, судејќи според приложените фотографии, била во исто толку добра состојба сè до првите години на XX век (Сл. 5: траса 8, 9, 11 – 13; Сл. 16; Сл. 17: а, б; Сл. 18 а, б).

Ова е сосема спротивно на логиката, затоа што најзачувани се токму најпристапните делови од обѕидјето на кои можело најлесно да се напаѓа со опседни машини и обратно – најоштетени се најнедостапните, лоцирани над стрмните и сосема непристапни сртови на ридот (Сл. 5). Одговорот за оваа контрадикторност може да се бара во три фактори.

Според **првиот**, главна причина за нивното уривање не би биле опседните машини, туку честите скопски земјотреси кои својата најдеструктивна моќ изгледа ја покажувале на највисоките и најслабо фундирани зони од обѕидјето. Ова јасно се покажа и за време на земјотресот од 1963 г. кога речиси целата северна половина на западниот бедем, со неговата највисока четириаголна кула (Сл. 5: траса 17 – 1), се излизга од ридот кон неговото подножје. **Вториот фактор** е секако цврстината на источното обѕидје кое очевидно било помасивно, подобро фундирано и поиздржливо од останатите кои, можеби, и не биле градени во *opus quadratum*. **Третиот**, а според нас и клучен фактор е што источниот бедем не бил директно изложен на ударите на напаѓачите затоа што неколку стотини метри пред и под него се наоѓал друг бедем. Тој во полуокруг го опфаќал источното подградие, и тоа од подоцнежната кружна топовска кула па сè до денешниот подѕид на Мустафа-пашината џамија (Сл. 21: траса 6 – 9), што е јасно констатирано во длабоките

Сл. 27. „Киклопски бедем“ на скопскиот „Горни Град“, субструкција во *opus incertum* (фотографија – Никос Чаусидис)

сонди ископани под конакот на црквата Св. Спас (граден исто како и „киклопскиот“, зајакнат со травертински блокови – Сл. 21: 7) и под темелите на соседниот Курчи ан (Сл. 21: 8).⁶⁰

Сепак, оштетувања и поправки се јасно видливи и на денесзачуваните делови од „киклопскиот ѕид“. Највпечатливи се кај триаголната кула, чиј врв бил целосно урнат и пресидан – од темелот па до врвот, и тоа во поинаков слог, исто така прилично солиден, составен од помали правилно делкани камени блокови врзани со тенки фуги од малтер (Сл. 25; Сл. 22: 2).⁶¹ Слични поправки, во не толку солиден опус, од кршен камен врзан со малтер, се забележуваат и на најгорните партии од самото обѕидје, што покажува дека во некој период неговото круниште, можеби по целата траса,

⁶⁰ За скопскиот „Долни Град“ и неговото обѕидје: Микулчиќ 1996, 299, 300; Микулчиќ 1982, 127; устни информации за сондирањето кај Курчи ан добивме од Милош Билбија од Музејот на град Скопје. „Седумдесетте бастиони на градот“ споменати од Евлија Челеби (Магковски 1991, 405), иако можеби преувеличени (во однос на идентификуваните дваесетина), сепак укажуваат на присуството на многу поголем број кули во чија бројка најверојатно влегувале и оние од „Долниот Град“.

⁶¹ К. Петров оваа поправка ја датира во отоманскиот период и тоа само врз основа на присуството во неа (како сполија) на фрагмент од камена пластика од некоја средновековна црква која, според него, била напуштена во отоманскиот период (Петров 1958, 234, 235). Овој аргумент не може да се прифати како сигурен бидејќи црквите во Скопје се уривале и обновувале и пред доаѓањето на Османлиите, така што уште

заедно со кулите, било пресидано во поскромна техника, при што во истиот опус мора да биле изсидани и градобраните (Сл. 13: 6; Сл. 26).

Овој бедем го следи уште една енигма. Тоа се неговите најдолни зони кои, заедно со темелите, се изсидани од обичен кршен камен (*opus incertum*), но во еден солиден слог врзани со цврст варов малтер (Сл. 27; Сл. 28). Според едни истражувачи се работи за постара фаза која му претходи на „киклопскиот ѕид“, додека според други станува збор за субструкција изградена како негов составен дел.⁶²

Ако се согласиме дека и самиот „киклопски ѕид“ и посочената негова обнова биле создадени во средниот век, тогаш со овие две фази би можеле да се поврзат двата горепретставени натписи поставени на неговата источна кула-порта. При тоа долниот, испишан на големите квадери блокови, би бил постар и би се однесувал на изградбата на самиот „киклопски ѕид“ и на портата-кула како негов органски дел (Сл. 11: б), додека горниот, поставен над него и испишан на керамичките плочи, би припаѓал на некоја од посочените поголеми обнови, настанати по некое негово посери-

во тој период можеле секундарно да се употребат во поправката на култата. Би можел да се направи обид за хронолошко определување на оваа поправка врз основа на датирањето (дендрохронолошко или C14) на дрвените греди видливи во внатрешното лице на овие поправени ѕидови.

⁶² Микулчиќ 1982, 121.

Сл. 28. „Киклопски бедем“ на скопскиот „Горни Град“, субструкција во *opus incertum* на кружната кула (фотографија – Митревски 2016, 31 – Сл. 33)

озно оштетување како последица од опсада или земјотрес (Сл. 11: а).

Присуството на овие натписи дава поттик и за преиспитување на досега изнесените претпоставки за датацијата на „киклопскиот ѕид“ и пошироко – на главните градежни фази на „Горни Град“, со можност двата натписа да се поврзат со двете клучни етапи од неговата егзистенција. Во однос на главната фаза на овој бедем се досега изнесени две основни претпоставки. Според првата, самиот „киклопси ѕид“ е изграден кон крајот на XI или во XII век, додека неговите долни зони и темели припаѓаат на некоја постара фаза од IX-X или X-XI век. Според втората претпоставка, би се работело за рановизантиски објект изграден во времето на прочуената кампања на Јустинијан (VI век) при што долните зони би ги претставувале неговите темели и субструкции (Сл. 27; Сл. 28). Се работи за навистина сложен проблем при што одредени аргументи одат во прилог и на едната или на другата претпоставка. Втората ја преферираа пораните истражувачи и тоа **А. Еванс**, **К. Петров** и **Ж. Винчиќ**,⁶³ додека првата – **Б. Бабиќ** и **Д. Митревски**.⁶⁴ Како аргумент за својот став К. Петров ја приложува широчината на бедемот

која со своите 266 цм. одговара на римските мерни стандарди односно на 9 римски стапки.⁶⁵

И. Микулчиќ, во постарите трудови се залагаше за првата хипотеза, втемелувајќи ја врз стратиграфијата констатирана во текот на ископувањата од 1967-68 г. и интерпретациите на Б. Бабиќ.⁶⁶ Во подоцнежните дела тој ја прифати втората, при што како аргумент го земаше солидниот опус на градење на „киклопскиот ѕид“, со употреба на римски споллии од Скупи и особено присуството на триаголните кули типични за јустинијановскиот фортификациски систем, констатиран, меѓу другото, и преку бројни такви тврдини лоцирани во скопскиот регион (Сл. 23: а), а кои подоцна, во полниот среден век, воопшто нема да се градат.⁶⁷

Д. Митревски, земајќи ги предвид резултатите од последните обемни ископувања, ја застапува првата хипотеза, при што предлага градењето на „киклопскиот ѕид“ да се датира во крајот на XI и во XII век, и тоа врз темели и остатоци од долната зона на постар бедем од X-XI век. При тоа, како контрааргумент за рановизантиската претпоставка го зема отсуството во „Горниот Град“ на наоди,

⁶³ Evans 1885, 145-152; Петров 1958, 232; Винчиќ 1966, 36, 37.

⁶⁴ Babić 1973; Митревски 2016, 29-34.

⁶⁵ Петров 1958, 230.

⁶⁶ Микулчиќ 1982, 121.

⁶⁷ Микулчиќ 1996, 298, 299; Микулчиќ 1999, 294, 295; Микулчиќ, 2011, 181-185.

и особено на интегрални културни слоеви, од овој период.⁶⁸

Иако ја прифаќа глобалната хронологија и стратиграфија на Д. Митревски, Е. Манева, во својот последен преглед на средновековниот период во скопскиот регион изразува сомнежи во однос на неговата датација на „киклопскиот бидем“, сметајќи дека јаснопотврдените и со него поврзани археолошки слоеви од XI-XII век можат да се земат како сигурен индикатор само на **времето на неговото користење**, но при тоа не мораат да бидат и доказ за **времето на негово градење**. Неколките римски наоди од слојот K-Vb (40-тина монети од I до VI век, фибули карактеристични за римската воена опрема и други наоди) таа ги зема како индикатор за постоењето на оваа локација на „воен кастрон“ кој имал улога да го штити римскиот град Скупи.⁶⁹ Со тоа всушност таа ја реактуелизира теоријата на К. Петров според кој супструкцијата на „киклопскиот ѕид“ всушност можела да ѝ припаѓа на некоја постара тукалоцирана „цитадела“.⁷⁰

Како главен контрааргумент во однос на можната рановизантика генеза на скопската тврдина и конкретно на „киклопскиот ѕид“ се зема отсуството на побројни наоди и културни слоеви од овој период, што е констатирано во текот на обемните ископувања кои се во неа вршени. Сметаме дека ова отсуство би можело да се оправда и на други начини:

- краткиот живот на тврдината (или градот) т.е. нивното уривање и напуштање набргу по градењето, и тоа во рамките на некоја од бројните воени наезди од крајот на VI или почетокот на VII век;

- воениот, а не цивилниот карактер на тврдината кој не подразбира присуство на бројни наоди и богати културни слоеви;

- уништување и пореметување на овие слоеви при адаптирањето на теренот за наредните темелни обнови на тврдината и на внатрешните згради (нивелации, ровови за темели и др.).

- прекин на градењето на овој мошне амбициозно проектиран објект (воен или цивилен) т.е. негово напуштање уште пред завршувањето и населувањето како град или користењето како воен објект.

Натписите претставени во оваа статија би можеле да имаат важен удел во разрешувањето на посочените дилеми поврзани со датирањето на

⁶⁸ Митревски 2016, 23 (Сл. 19), 29-34.

⁶⁹ Манева 2019, 371, 375.

⁷⁰ Петров, 1958, 230.

„киклопскиот ѕид“, а со тоа и на клучните фази на градење на скопскиот „Горни Град“. Самиот факт што се испишани на грчки јазик и писмо го фаворизира нивното ромејско потекло и релациите со оние историски периоди и настани кога со Скопје господарела Византија. Тука го имаме предвид периодот по 1018 г. кога градот, како дел од Самуиловата држава, по убиството на последниот владетел Јован Владислав, ќе падне под нејзина власт. По влегувањето во границите на империјата градот ќе стане административно седиште на новоформираната пространа тема-катепанат „Бугарија“, а подоцна и на помалата тема „Скопје“. Според достапните историски и археолошки факти, градот ќе доживее особен политички, стопански, градителски и културен подем за време на византиската владетелска династија на Комнените (1081-1185 г.), за што сведочат и богатите културни слоеви откриени при ископувањата на скопскиот „Горни Град“, проследени и со најголема фреквенција на монети, печати, луксузна керамика и разни скапоцени предмети. Високото ниво на развој значително ќе се намали за време на династијата Ангели (1185-1204 г.), а особено во текот на првата половина на XIII век кога Скопје, заедно со останатите македонски области, ќе стане цел на континуирани воени судири и освојувања проследени со чести промени на своите господари. Потоа ќе следи периодот (од 1282 г. до осмата деценија на XIV век) кога градот ќе егзистира во рамките на српската средновековна држава и самостојните владенија на Волкашин и Марко при што тој повторно ќе доживее значителен подем.⁷¹

Немаме причина да се сомневаме во датирањето на Rhoby на големиот натпис од „киклопскиот ѕид“ во крајот на XI или во XII век. Според него, се работи за натпис кој врз основа на неговите особености (метар и стил) претставува типичен продукт на средновизантискиот период, за што како потврда можат да се земат многу други примери изведени според истиот систем. При тоа, овие особености ја исклучуваат можноста за негово датирање во рановизантискиот период или конкретно во времето на Јустинијан.⁷²

⁷¹ Детално за историјата на Скопје и скопската област во посочените периоди, со приложена обемна литература: Бошковски 2009, глава 3 и 4. На ова место му изразуваме благодарност на Тони Филипоски, професор на Институтот за Историја при Филозофскиот факултет во Скопје, за драгоцените дискусии, сугестии и за препорачаните наслови поврзани со историјата на средновековно Скопје.

⁷² Му изразуваме благодарност и на А. Rhoby за дополнителната експликација на наведените заклучоци.

Земајќи ги предвид овие сознанија во однос на натписите од скопскиот „Горни Град“ и другите анализи спроведени во претходните поглавја, се наметнуваат две главни хипотези за нивниот однос со градбата на која тие биле поставени.

Според **првата претпоставка** би се работело за градба (кула и порта) изградена кон крајот на XI или во XII век, во рамките на истата кампања во која биле подигнати и останатите објекти од североисточниот („киклопски“) бедем на скопскиот акропол. При тоа големиот натпис испишан на квадерните блокови во кој се воспејува „новиот град“ би се однесувал токму на оваа кампања. Во рамките на оваа хипотеза се можни четири опции околу евентуалните постари фази на тој бедем изведени во *opus incertum*. Според првата би се работело за остатоци од раноримска, според втората – од рановизантиска (VI-VII век), додека според третата – од средновековна фортификација (X-XI век). Според четвртата воопшто не би станувало збор за постара фаза, туку за супструкција изведена во исто време со бедемот, но во друг градежен опус. При тоа, фрагментите на вториот натпис испишан на тули би се однесувал на некоја подоцнежна обнова на овој бедем на

која би припаѓале поправките во *opus incertum* на триаголната кула и круништето на целиот бедем вклучително со горните партии на кулите.

Според **втората хипотеза**, конкретната градба, заедно со целиот „киклопски бедем“ би потекнувале од рановизантискиот период, а можеби и конкретно од времето на Јустинијан, при што неговите долни зони изведени во *opus incertum* би биле остаток од некоја постара (раноримска или доцноримска) тврдина или пак негова синхрона супструкција. Во една таква констелација големиот натпис не би припаѓал на оваа фаза туку би бил резултат на неговото секундарно и многу подоцнежено врежување (во крајот на XI или во XII век) врз градба изградена пет векови пред тоа (Сл. 11: б). Тоа би значело дека неговата содржина всушност не се однесува на изградбата на овој бедем, туку на некоја негова поголема обнова во која најверојатно биле вклучени и гореспоменатите поправки на неговото круниште и на триаголната кула изведени во *opus incertum*. При тоа фрагментите од вториот натпис би можеле да се однесуваат на некоја уште подоцнежна средновековна обнова на дадениот објект или целата тврдина.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Бабиќ, Б. 1984. Материјалната култура на Македонските Словени, Во: *Уметничкото богатство на Македонија*. Скопје: Македонска книга, 1984, 120-133.
- Babić, B. 1973. Wann sind die ältesten Teile heutiger alten Burg von Skopje gebaut?, In: *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Т.III, Beograd, 359-364.
- Битракова Грозданова В., Маленко, В. 2009. Кондаков и Милјуков во археологијата на Македонија и новите откривања во Охрид и Преспа = Kondakov et Miljukov dans l'archeologie de Macédoine et les nouvelles fouilles faites à Ohrid et en Prespa, In: *Contributions, Section of Social Sciences of the Macedonian Academy of Sciences and Arts*, Skopje, 369-380.
- Бошковски, М. 2009. *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век*. Скопје: Македонска реч, 2009.
- Bridge 2020. Bridge over the Vardar in Skopje 1913.jpg, In: *Wikimedia Commons, the free media repository* <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bridge_over_the_Vardar_in_Skopje_1913.jpg> (18.10.2020)
- Чаусидис, Н. 2000а. (уред.) *Македонски древности. Културно наследство на Македонија* (ЦД-ром), Скопје: ЕИН-СОФ = *Macedonian Antiquities. Macedonian Cultural Heritage*, Skopje: EIN-SOF.
- Чаусидис, Н. 2000б. Жива градба или рестауриран експонат, *Утрински весник*, 22.05, 2000, Скопје, 14.
- Н. Чаусидис, 2000с. Како да го освоиме Горниот град, *Утрински весник*, 01.06.2000, Скопје, 15.
- Н. Чаусидис, 2000д. Каде се скопските средновековни цркви?, *Утрински весник*, 14.06.2000, Скопје, 14.
- Чаусидис, Н. 2003. Старото јадро на Скопје – историја, обнова и мотиви за зачувување и повторно заживување, Во: Д. Трајковиќ (уред.), *Стара Чаршија*, Скопје: НИК Лист, 98-104.
- Чаусидис, Н. 2013. *Проектот*. Н. Чаусидис, *Проектот „Скопје 2014“ – скици за едно наредно истражување*, Скопје: Никос Чаусидис. <https://www.academia.edu/3081412/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%82_%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%98%D0%B5_2014_%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%86%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE_%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5>
- Чубриловиќ, В. 1978. Балкански народи у Источној кризи 1875-1878, *Балканика. Годишњак меѓуакадемског координационог одбора за балканологију савета академија наука и уметности СФРЈ и Балканолошког института IX*, Београд, 7-17.
- Дероко, А. 1951. Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми, *Старинар* н.с. II, Београд, 59-98.
- Дероко, А. 1971. *Средњовековни град Скопље, Споменик СХХ*. Београд: SANU.
- Димитрова, Е. 2019. Уметничката продукција на средновековно Скопје – архитектонски концепти, ликовно творештво, естетски парадигми, Во: Р. Дуев (уред.), *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет, 471-631.
- Дήμιτσα, Μ. Γ. 1986. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθειρομένοις και μνημείοις σωζομένοις: Ητοι πνευματική και αρχαιολογική παράσταση της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιοτέρων καλλιτεχνικών μνημείων*. Т. I. Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή.
- Дуев, Р. 2019. (уред.), *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет.
- Džidrova, Lj. 2016. A New Personality in the Prosopography of Late Medieval Skopje (Summary) In: *23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22-27 August 2016. Thematic Session of Free Communications: Varia Archaeologica* (Chairs: Vesna Bikić, Özgü Çömezoglu Uzbek), 5.
- Елезовиќ, Г. 1930. Турски споменици у Скопљу III, *Гласник скопског научног друштва VII-VIII. Одделение друштвених наука* 3-4. Скопље, 177-192.

- Elsie, R. 2007. *Writing in Light. Early Photography of Albania and the Southwestern Balkans* = *Dritëshkronja. Fotografia e hershme nga Shqipëria dhe Ballkani*. Prishtina: ATV Media Company & Arbi Ltd.
- Evans, A. 1885. Antiquarian Researches in Illyricum IV: Scupi, Scopia and the Birthplace of Justinian, *Archaeologia*, vol. 49. London: Nichols & sons.
- Хаџи Василевић, Ј. 1930. *Скопје и његова околина. Историска, етнографска и културно политичка излагања*. Београд: „Св. Сава“.
- Hosios Loukas 2020. Hosios Loukas Monastery Greece In: *Stock photo* <<https://www.istockphoto.com/photo/hosios-loukas-monastery-greece-gm635700110-112352785>> 29.10.2020
- Иљов, В. 2003. Јустинијановиот (Камениот) мост во Скопје, Во: Б. Алексова, К. Томовски, Ц. Грозданов (уред.), *Старохристијанската археологија во Македонија*. Скопје, 303-346.
- Inscription 2020. Inscription of Romanos II or III In: *Twitter.com* <<https://twitter.com/byzantinelegacy/status/1293631555441745931>> (30.09.2020)
- Ивановска Велкоска, С. 2018. *Средновековна христијанска материјална култура од Скопско*. Скопје: Центар за културно и духовно наследство.
- Јевтиќ, Т. 1969. (уред.), *60 години електрификација на Скопје*. Скопје: Електромакедонија – производно дистрибутивен погон Скопје.
- Kenner, F. 1875. Inschriften aus der Vardarschlucht, *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Classe*. Band 80/I-IV. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 271-276.
- Кумбараџи Богоевиќ, Ј. 2014. *Османлиски споменици во Скопје*. Скопје: Табернакул.
- Kumbaraci Bogoyevic, L. 2008. *Üsküp'te osmanlı mimari eserleri*. Istanbul: Mas Matbaacılık.
- Лилчиќ Адамс, В. 2019. Скупи и античка-та цивилизација на Скопско, Во: Р. Дуев (уред.), *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет, 116-324.
- Македонија 2005. *Македонија во времето на османлиското владеење. Државен архив на Република Македонија*. Istanbul.
- Макушин, В., Трибунский, П. А. 2011. *Павел Николаевич Милуков: труды и дни (1859-1904)*. Рязань: НЕИИД.
- Манева, Е. 2019. Скопје и скопско во средниот век, археолошка оставнина – сведоштво за материјалната култура во скопскиот регион, Во: Р. Дуев (уред.), *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет, 325-470.
- Матковски, А. 1991. *Македонија во делата на странските патеници 1371-1777*. Скопје: Мисла.
- Матковски, А. 1992. *Македонија во делата на странските патеници 1850-1864*. Скопје: Мисла.
- Mihajlovski, R. 2012. Byzantine lead seals found during the archaeological excavations in 2009 at the fortress of Kale in Skopje, *Macedonian numismatic journal* 5, 143-158.
- Mihajlovski, R. 2016. A Collection of Medieval Seals From the Fortress Kale in Skopje, Excavated Between 2007 and 2012, *Byzantion* 86, 261-316.
- Микулчиќ, И. 1982. *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје: Македонска книга.
- Микулчиќ, И. 1996. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска цивилизација.
- Микулчиќ, И. 1999. *Антички градови во Македонија*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Микулчиќ, И. 2011. *Големи археолошки откритија во Р. Македонија*. Скопје: Данте.
- Милуковъ, П. Н. 1899. Христианския древности Западной Македонии. *Извѣстия Русскаго археологического института въ Константинополь IV*. Выпускъ 1. Софія, Държавна Печатница, 21-151.
- Милуков, П. Н. 1991. *Воспоминания*. Москва: Политиздат.
- Митревски, Д. 2007. *Скопска Тврдина – археолошки истражувања 2007 и изложба*. Скопје: Музеј на град Скопје.
- Митревски, Д. 2015. Скопско Кале: од праисторија до раната антика. Кн.1. Скопје: Менора.
- Митревски, Д. 2016. *Скопската тврдина - Кале од праисторијата до антиката = Skopje Fortres Kale from Prehistory to the Early Ancient period*. Скопје: ПНВ публикации.
- Митревски, Д. 2019. Скопско во праисторијата и раната антика, Во: Р. Дуев (уред.), *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет 15-116.
- Ненадовић, С. М. 1984. Остаци двеју палата византијског стила у средњовековном граду Скопљу, *Саопштења 16*, 129-136.
- Петров, К. 1958. Најстари делови на Скопско-то Кале, *Гласник на Институтот за национална историја II/1*, Скопје, 229-237.
- Rhoby, A. 2011a. Epigrams, Epigraphy, and Sigillography, In: Chr. Stavrakos – V. Papadopoulou (eds.), *Epeironde. Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography (Ioannina, 1.-3. October 2009)*. Wiesbaden, 65-79.

Rhoby, A. 2011b. Interactive Inscriptions: Byzantine Works of Art and Their Beholders, In: A. M. Lidov (ed.), *Spatial Icons. Performativity in Byzantium and Medieval Russia*. Moskau, 317-333.

Rhoby, A. 2014. *Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2: Byzantinische Epigramme in Inschriftlicher Überlieferung Band 3, Teil I und II (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung)*. Austrian Academy of Sciences Press.

Rhoby, A. 2016. Tower, established by God, God is protecting you: Inscriptions on Byzantine Fortifications, In: Ch. Stavrakos (ed.), *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art. Proceedings of the International Symposium "Inscriptions: Their Contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art" (Ioannina, June 26-27, 2015)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 341- 369.

Скопје 2020. Скопје стари слики. Skopje through history, In: *Skyscrapercity.com* <<https://www.skyscrapercity.com/threads/%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8-%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8-skopje-through-history.303161/page-22>> (11.10.2020)

Скопско кале 2020. Скопско кале, Во: *Википедија — слободната енциклопедија* <https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B5#/media/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%

[BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Panorama_od_Skopje,_stara_slika.tif](https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B5#/media/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%)> (11.10.2020)

Суботић, Г. (и др.), 2015. *Натписи историјске садржине у зидном сликарству*, Том 1, XII-XIII век. Београд: Византолошки институт САНУ.

Томовић, Г. 1974. *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт.

Tower 2020. Tower 54 and its inscription made of bricks (54. Kule ve tuğladan yapılmış kitabesi), In: *Twitter.com* <<https://twitter.com/thehiddenfaceof/status/1164070468120395776>> (30.09.2020)

Трајковиќ, Д. 2003. (уред.), *Стара Чаршија*, Скопје: НИК Лист, 2003.

Турска пошта 2020. Турска пошта (Рубин) и подоле од левата страна Свети Спас. 1906 год. Во: *Build.mk* <http://www.build.mk/forum/forum_posts.asp?TID=44&PID=200148> (10.10.2020)

Винчиќ, Ж., 1966. Скопската тврдина „Кале“, *Културно наследство*, III/1, Скопје, 29-46.

von Hahn, J. G. 2020. *Reise von Belgrad nach Salonik nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*. <http://macedonia.kroraina.com/en/jhr/jhr_1_2.htm#15> (16.10.2020)

Nikos CHAUSIDIS

BYZANTINE INSCRIPTIONS ON A DEFENSE TOWER FROM THE MEDIIEVAL TOWN OF SKOPJE

Summary

The article is dedicated to two, in nowadays completely destroyed Byzantine inscriptions that were presented in the works of five authors from the 19th century. Based on their descriptions, the inscriptions were located on one of the towers i.e. gates of the acropolis of the medieval town of Skopje, located on the hill “Kale”, in the center of today’s city of Skopje. Presented in the introductory part is brief information about the previous archaeological excavations of this site and the main titles under which they are published. This is followed by an overview of the other hitherto known medieval inscriptions (Byzantine and Old Slavic) discovered, or only recorded, in Skopje’s “Upper Town” and its immediate surroundings. Further undertaken is a detailed presentation of the contents of the passages from the five publications which mention the inscriptions that are the subject of this study. They are: J. G. von Hahn, F. Kenner, A. Evans, M. G. Dimitsa and P. N. Miljukov. Judging by their descriptions and the drawing published by the last-mentioned of the authors, the lower inscription was preserved much better than the upper one. It was carved into several large square stone blocks of which the building was built, while completely illegible fragments of the second one were executed on bricks placed vertically on its facade. According to the two readings of the lower inscription performed first by P. N. Miljukov, and more recently by A. Rho-by, its ktetoric and panegyric character is evident, praising the erection of the “new town” by a Byzantine ktetor whose name has not been preserved.

Based on the comparative analysis of the statements made by the mentioned authors, proposed and examined in the article are several hypotheses about the exact character of the building onto which the two inscriptions were placed (a tower that at the same time served as a gate), as well as its location within the Skopje Acropolis. Based on the obtained results, it is concluded that it was a gate-tower (prob-

ably the main one within the “Upper Town”) located in the middle of the inner northeastern rampart (today known as “Cyclopean”), just behind the currently preserved eastern gate of the outer rampart from the Ottoman period. Then arguments are made that in pre-Ottoman times, on this part of the inner rampart there must have been a gate as the most logical communication between the acropolis and the main (eastern) suburb of medieval Skopje (today’s Old Bazaar). Also presented are facts about the fortification of part of this suburb with a rampart and towers, in which one might also seek the reason for the relatively good preservation of the “Cyclopean wall” i.e. the most solid phase of the fortress, regardless of its extent on a relatively flat terrain that seems to have been more accessible to the blows of siege machines. While searching for the exact location of this, nowadays completely destroyed gate-tower, also reconstructed is the time during which the destruction of the part of the wall where it was located had taken place. Based on the preserved photographs, an assumption is made that this certainly happened after the visit of Miljukov (1898) and gradually until the middle of the second decade of the 20th century. A reason is sought in this why these inscriptions are completely absent in the publications about the fortress published from the beginning of the last century until the newest ones, issued last year.

Based on the existing assumptions about the dating of the lower inscription (end of XI and XII century) and of the “Cyclopean wall” on which it was located, also discussed are the possible relations between the construction campaign that it represented and the phases of building and renovation of the fortification elements of Skopje’s “Upper Town”. In that context, assessed once again is the probability of both theories regarding the main construction phase of the “Cyclopean wall” – the “Justinian” one, according to which it would originate from the VI century CE,

and the “Komnenian” one – from the end of the XI and XII century. Within that framework, the unjustifiably marginalized arguments that support the first hypothesis are summarized, namely: the numerous spolia from the Roman town of Scupi, the triangular towers and the indented gate, for which there are reliable analogies even in the Skopje valley. In regards to this, the current absence of a large number of finds and integral archaeological layers from this period is sought on two sides. The first reason for this would be the eventual abandonment of the building (civilian or military) soon after its inhabiting, and possibly before its full completion, while on the other – the destruction of these finds and layers during the following extensive construction interventions in the fortress. At the end, two possible options are proposed on the relationship of the inscriptions presented here

with the structure onto which they were located. According to the first one, the main phase of the “Cyclopean wall” would have originated in the Komnenian period, after the completion of which, engraved onto its main gate-tower was the lower inscription that glorifies this construction campaign. According to the second one, this inscription would have been secondarily carved into the blocks of the gate-tower built before that, in the early Byzantine period, in honor of the great renovation of that wall executed at the end of the XI and XII century. The placement of the other (completely illegible) inscription above the previous one, as well as its execution into a different material, in both options would indicate its more recent date, most likely as a sign of some renovation that followed after the one immortalized in the first inscription.

